

Tartu Ülikool
Semiootika osakond

Eva Väljaots

SUBJEKTI TAJUKOGEMUS JA TÄHENDUSLOOME KESKKONNAS
EESTI KOHAPÄRIMUSE PÕHJAL

Magistritöö

Juhendaja: Kati Lindström

Tartu

2013

Olen magistritöö kirjutanud iseseisvalt. Kõigile töös kasutatud teiste autorite töödele, põhimõtteliste seisukohtadele ning muudest allikatest pärinevatele andmetele on viidatud.

Autor: Eva Väljaots

(allkiri)

.....

(kuupäev)

SISUKORD

SISSEJUHATUS	5
1. TEOREETILISED LÄHTEPUNKTID	7
1.1 Fenomenoloogilisest lähenemisest	7
1.1 Kultuurisemiootilisest lähenemisest	10
1.3. Üleloomulikud nähtused	11
2. METS JA MERI KUI TAJUKESKKONNAD	14
2.1 Avatus ja suletus	14
2.1.1 Merel	15
2.1.2 Metsas	16
2.2 Valgus	18
2.3 Ained ja pinnad	20
2.4 Ilmastikust	22
3. METS JA MERI KUI KULTUURIKESKKONNAD	25
3.1 Terviklikud keskkonnad	25
3.1.1 Merel	26
3.1.2 Metsas	27
3.2 Oma ja võõras	28
3.2.1 Võõraga suhestumine	31
3.3 Piir	32
3.3.1 Rand	32
3.3.2 Metsaäär	36

3.4 Vahendajad	38
3.4.1 Üleloomulikud olendid	39
4. METSA JA MERE TÄHENDUSLIK LIIGENDUS	43
4.1 Metsas.....	43
4.2 Merel	45
4.3 Teed ja eksimine.....	48
KOKKUVÕTE	53
SUMMARY	55
KASUTATUD KIRJANDUS	56
KASUTATUD ARHIIVIMATERJALID	59
KASUTATUD LÜHENDID	62

SISSEJUHATUS

Eesti kohapärimuses leidub mitmesuguseid lugusid metsa- või merekeskkonnast. Kohapärimuslikke lugusid ei ole folkloristlikust käsitlestest erineva lähenemisega palju analüüsitud. Käesoleva töö eesmärk on mitmekesistada folkloorsete allikate käsitlemistraditsiooni ning Eesti kohapärimuse mõtestamisviise, toetudes fenomenoloogilisele ning kultuurisemiootilisele lähenemisviisile. Ühelt poolt pakub töö ühe võimaliku kirjelduse metsa- ja merekeskkondadele viisi järgi, kuidas need keskkonnad analüüsitud lugudes kajastuvad. Teisalt uurin tajukogemuse enda mitmekülsust. Läbi tajuja kultuurikonteksti otsib töö metsa- ja meremaastike tähenduslikke mõõtmeid tajukogemuses.

Töö jaotub neljaks osaks. Esmalt annan ülevaate lugude analüüsimisel kasutatud teoreetilistest lähtepunktidest. Kirjeldan lühidalt fenomenoloogilise tajukäsitluse seisukohti ning selgitan kultuurisemiootilisel lähenemisel kasutatud vaatepunkte. Et lugude analüüsil on oluline roll seal esinevatel üleloomulikel kogemustel, siis selgitan ka üleloomulikkuse ning sellega seoses ka situatsiooni mõisteid antud töö kontekstis. Järgnevas peatükis kirjeldan metsa ja mere iseärasusi tajukeskkondadena. Toon välja mitmeid tajukogemuse jaoks olulisi tegureid, mis loovad tajutava maastiku vastavas situatsioonis. Kolmandas osas vaatlen metsa ja merekeskkonda kultuurikontekstis, mille loovad analüüsitud Eesti kohapärimuse lood. Esmalt juhin tähelepanu nende keskkondade tähenduslikule terviklikkusele, mis oli lugudele iseloomulik. Teiseks analüüsin metsa ja merd Juri Lotmani kultuurisemiootika kontekstis, kasutan selleks "oma" ja "võõra" mõistete vastandust ning näitlikustan piiride esinemist nii füüsilisel kui ka tähenduslikul tasandil maastikus. Käsitlen ka nendel piiridel toimuvaid tõlkeprotsesse "oma" ja "võõra" vahel, milles olulist rolli mängivad üleloomulikud kogemused. Viimases osas vaatlen metsa- ja meremaastikes tähenduste ebaühtlast jaotumist ruumis. Siin ühendan samuti kultuurisemiootika "tuuma" ja "perifeeria" ning fenomenoloogilise "kodu" mõistete käsitlused. Lõpuks toon välja teerajad kui tähenduslikult eraldiseisvad ruumid keskkonnas ning sellega seoses vaatlen teelt

eksimise fenomeni, kus kajastuvad nii tajulised muutused kui ka üleloomulike olendite roll nendes muutustes.

Uurimuse materjaliks on Eesti Rahvaluule Arhiivis leiduvad kohapärimuslikud materjalid. Valiku tegin temaatiliselt metsa- ja merekeskkonna järgi. Kohapärimuses ei leidu palju lugusid, mis kirjeldaksid isiklikku tajukogemust. Laiem lugude valik on tehtud temaatiliselt vastavalt metsa- ja merekeskkonna järgi kohapärimuse andmebaasi märksõnaotsingu kaudu. Lugusid, milles kajastus tajukogemus neil maastikel, võis leida paarisaja ringis, mis hinnanguliselt on alla neljandiku kohapärimuslike metsa- ja mereteemaliste lugude koguarvust. Antud töös on kasutatud neist iseloomulikke näiteid, ent analüüsiks kasutatud lugude valim ei ole arvuliselt kindlapiiriline. Nende kogumisajad varieeruvad – enamik olid kogutud 20. sajandi esimesel poolel, väiksem hulk 19. sajandi lõpukümnenditel või käesoleval sajandil. Mereteemalisi lugusid leidis rohkem Eesti põhjarannikult, ent metsateemalised olid valdavalt pärit Järvamaalt või Lõuna-Eestist. Vastajad olid enamuses vanemaealised. Et käesolev töö on aga keskendunud tajukogemusele ning selle seostele maastikega üldises võtmes, ei leia vastajate vanus, sugu ja muud taolised parameetrid analüüsi käigus otsest käsitlust.

Töös kasutatud näited on nummerdatud esinemise järjekorras. Nendega kaasnev viide osutab nende asukohale Eesti Kirjandusmuuseumi arhiivis ning vastab arhiivis ja teadusväljaannetes ühiselt kasutatavale numbrite süsteemile ning andmete järjekorrale. Näiteks on taoline viide *EFA II 45, 183/4 (9) < Järva-Madise khk, Mõnuvere k – M. Hiimäe < Age-Li Liivak, s 1941 (2003)*. Kirjataht või tähekombinatsioon on lühend, mis viitab kogule (EFA). Seejärel on kirjas seerianumber (II seeria), köitenumber (45. köide), leheküljed köites (pala asub lehekülgedel 183-184) ning lõpuks pala number (9. pala). Fondiviitele järgnevad loo päritoluandmed. Päritolu tähistava märgi (<) järel on kirjas esitaja elukoht (Järva-Madise kihelkond, Mõnuvere küla), kriipsu järel on kirjas koguja nimi (M. Hiimäe). Sellele järgneb esitaja nimi (Age-Li Liivak), esitaja vanus või sünniaasta (sündinud 1941. aastal) ning lõpus sulgudes kogumise aasta (2003).

1. TEOREETILISED LÄHTEPUNKTID

1.1 Fenomenoloogilisest lähenemisest

Maastiku käsitlemine läbi sellest jutustatud lugude seob uurimismeetodi jutustajaga, kes oma tajukogemust jagab. Avaneb maastik, mis on põimunud läbi kogeja kultuuriruumist ja meelestatusest ning võib seetõttu sisaldada ka näiteks üleloomulikke ja kummalisi nähtusi. Fenomenoloogilise käsitusviisiga on võimalik käsitleda tunnetatavat maailma sellisena nagu see tajuja jaoks ilmneb. Samas peegeldavad jutud keskkonda mingis kindlas situatsioonis, mis on aegruumis muutuv. Fenomenoloogiline lähenemine aitab eksplitseerida tajuja rolli olulisust ning märgata tajuolukorra ajalist ja ruumilist muutlikkust.

Lood on jutustatud inimeste poolt, kes mere ääres või metsa lähedal pidevalt elasid, ning seega kõnelevad jutud vahetult sündmuses osalenute kaudu. Fenomenoloogilise tajukäsitluse puhul on oluline kogeja kohalolek vaadeldavas keskkonnas. Kui inimene tajub ümbrust selles ise viibides, on tal võimalus käituda ka ise selle osana. Tim Ingold (2000: 194) kirjeldab maastikku kui ajalist keskkonda, mis muutub pidevalt koos seal elutsejatega. Ta vaatleb maastikku kui **tegevustikku** (*taskscape*, ingl k), mille all mõistab ta inimtegevuse sotsiaalselt konstrueeritud väljendumist ruumis. Keskkond kui tegevustik hõlmab lisaks ruumilisele ka inimtegevuse ja ajalise kulgemise aspekte. Selle vaatenurga alt on keskkonna olemus seal tegutsejatega lahutamatult seotud. Inimese **elunemise** (*dwelling*, ingl k) kaudu on maailm tema ümber pidevas tekkimises. Läbi oma elanike elutegevuse korduvate mustrite omandab ümbrus tähenduse. Nõnda väljendub inimese kohalolek keskkonnas püsiva tegutsemise ja tähenduste olemasolu kaudu, ta on läbi oma kohaloleku osa sellest keskkonnast.

Maurice Merleau-Ponty järgi on fenomenoloogia vaade ruumile, ajale ja ümbruskonnale nii, nagu me neid „elame“. Selle kaudu võib käsitleda tajukogemust püüdmata seda kindla distsipliini kirjelduse raamidesse suruda (Merleau-Ponty 1962:

vii). Maailma ja inimese vahelise suhte kõige fundamentaalsemaks vahendajaks nimetab Merleau-Ponty inimese **keha** (Merleau-Ponty 1962: 239). Keha ei toimi aga pelgalt ümbruse füüsilise tajujana, vaid ühendab endas ka inimese mõistusliku oleku. See on teadlik keha, mis seab ette nii füüsilise taju kui ka tunnetatu mõistmise võimalused, see on inimese ja maailma ühenduspind. Lisaks on keha seotus keskkonnaga ajaline ja mittepiiritletud. Ta on pidevalt ümbrusele avatud ning asub sellega aktiivses ja loovas suhtes, ta osaleb selle ajalistes ja ruumilistes muutustes. Lakkamatu kehaline aktiivsus tagab kontakti muutuva maailmaga, keha on vahend maailmas olemiseks. (Merleau-Ponty 2013)

Keha kaudu on tajukogemus alati individuaalne. Subjektiivsest tunnetusest sõltub, milline tajukogemus on ning kuidas seal avalduvad ka näiteks üleloomulikud nähtused. Tuan (1995, 1993) kirjeldab rändaja üksiolekutunnet eriti iseloomulikuna ekstreemsetele keskkondadele. Sellisel alal on tajuja eemal tuttavast maastikust, koduruumist ja ühiskonnast. Tuani järgi leidsid erinevad polaar- ja kõrbeuurijad üksindusest tulenevat rahu ning see tõi neid justkui iseendale lähemale. Nii on kogemus ümbrusest seotud kogemusega iseendast. Keskkonnaga suhestumine, seal elunemine, on nii kehaline kui mõtteline subjektiivne kogemus.

Kohalolek, viibimine keskkonnas tagab ka tajukogemusele iseloomuliku ühtsuse (Merleau-Ponty 1962: 235-237). Püsivate suhete olemasolul ümbritsevaga võime me tajuda objekti neid osi, mis hetkel tajuulatusest välja jäävad, kuid selle tähenduses sisalduvad. Nii võime aimu saada ka potentsiaalsetest ja varjatud perspektiividest. Merleau-Ponty väidab, et taju võib olla mitmetähenduslik ja mittepiiritletud, tajutu on kooskõlas meie keha tunnetuslike funktsioonidega ning seega pidevalt muutuv. Kuna keha seab meelele ka piirangud, jääb nende ulatusest alati osa varjule. Paratamatult tajub subjekt vaid ühest perspektiivist, oma asukohast, kuid teadliku keha kaudu saadakse tajutust siiski terviklik ettekujutus. Merleau-Ponty (Samas, 235) toob näitena ruumilise objekti nägemise. Silm on võimeline haarama vaid ühte poolt sellest, kuid ometi mõistab tajuja seda, mida nähtaval ei ole. Taju on seepärast mõjutatud objekti tähendusest. Sellest lähtuvalt suureneb kujutlusvõime tähtsus tervikliku taju omadusena. Meeltel on omadus haarata seda, mis pole otseselt tajuja positsioonilt tunnetatav. Nõnda tajumine on püüd saavutada kontakti nähtamatute või varjatud osadega (Abram 1996: 58). Ka Ingold rõhutab, et eri meeled ei toimi mitte summana, vaid loovad tajujale ühtse

meelelise kogemuse (Ingold 2000: 94 – 96). Üleloomulikke olendeid ja nähtusi võib seeläbi käsitleda elementidena, millega luuakse tajukogemuse tervik.

Paigas elunemine muudab kultuurilise tasandi, näiteks sellest paigast lugude jutustamise ja laulmise, eluviisiks. See annab asukale pideva seotuse oma keskkonnaga nõnda, et ta end selle osana näeb (Ingold 2000: 57). Nõndaviisi ei ole need lood jutustaja enda seisukohalt looduses aset leidnud kogemuste interpreteeringud, vaid viisid, kuidas ümbruskond end tajujale avaldab. Näiteks on Aino Laagus (1973) käsitlenud haldja kujundit inimese teadvuses situatiivsena. Tajutud kummalisi nähtusi võib vaadelda kui passiivseid elemente, mis aktiveeruvad teatud olukorras. Haldjas on Laaguse sõnul vahend tegelikkuse modelleerimiseks. Tal ei ole iseseisvat elu, ta on osa inimese elukäigust ja olukorrast ning keskkonnast. Kui inimene usub haldjatesse, siis on ta aldis neid kogema (Laagus 1976a). Nõnda ilmestavad lood üleloomulikest nähtustest tajuja ja ta ümbruse vahelise sideme tugevust. Oma elukeskkonnas kohal olev inimene saavutab ümbrusega vahetu kontakti oma keha kaudu ning tervikliku tajukogemuse abil on ta võimeline tunnetama ebatavalisi nähtusi. Tajutut võib vaadelda kui inimese maailmavaate ilminguid.

Kuivõrd meeleline kogemus on seotud tajuja kultuurikontekstiga, aitab keskkonna uurimine läbi tajukogemuse mimekesisemalt käsitleda maastike ja kultuuri suhestumist. Läti päritolu geograaf Edmunds V. Bunkše (2012a) on kasutanud mõistet *sensescape* (ingl k), mis väljendab mõtet maastikust kui meeleliselt tajutud ruumist. Meeleline taju on tema jaoks olulisim maastikust teadmiste ammutamise viis. Vahetu tajumise teel saadud teadmised ümbrusest on tema sõnul hinnalised just tunnetuslikus plaanis. Just seesugune keskkonnatundmine võimaldab maastikus orienteeruda ning võib osutada eluliselt oluliseks (Bunkše 2012b).

Tajuja kultuurilise tausta ühe komponendina on Bunkše järgi kujutlusvõime üks olulisi tajukogemuse vormijaid (Bunkše 2007). Ta kirjutab, et maastik on kõigi meelte kaudu tajutud ühtne mulje maastikust. See ühtsus moodustub erinevate tajutingimuste ja võimaluste juures kujutlusvõime kaasabil. Näiteks kirjeldab ta oma lapsepõlve kogemust merelainete kuulmisest, mil ta tajus nende häält hiiglase sammudena. Tajupilt jättis talle kustumatu mulje, muutes oluliselt tema tähendusvälja merest ning tänini sisaldab tema kogemus merest hiiglase kujutelma (Bunkše 2004).

Fenomenoloogiline käsitus võimaldab maastiku ja selle tajuja suhtes arvestada neid aspekte, mis muudavad iga tajukogemuse ainulaadseks. Seda loovad nii olukorra muutlikud tingimused kui ka tajuja meeleseisund ja kultuuriline taust.

1.1 Kultuurisemiootilisest lähenemisest

Et kohapärimuslikud lood jutustavad maastikust läbi selle tajuja, asetub tajutud maastik paratamatult tajuja kultuurikonteksti. Uurides maastikku sellest jutustatud kogemuste kaudu, saame palju teada ka jutustajate endi kohta. Kultuurisemiootiline vaatepunkt aitab käsitleda analüüsitud tajukogemusi nende kultuurilises kontekstis. Juri Lotmani kultuurikäsitus pakub mitmeid olulisi mõisteid nende maastike tajukogemuste mõtestamiseks ning analüüsimiseks.

Maastiku omadusi ning selle tähenduslikku tasandit võib liigitada mitmete kultuurisemiootiliste opositsioonide kaudu. Üheks olulisimaks neist osutub ”oma” ja ”võõra” vastandus, mis lubab jaotada maastikku nii ruumilisel kui ka tähenduslikul tasandil. Lotmani järgi on kultuurisfääri jagunemine selle siseseks ning väliseks üks selle olulisimaid tunnuseid (Lotman 1991: 309). Oma ja võõra skaalale mahub ka rida omadusi, mis maastiku tajumisel osutuvad oluliseks, ühtedeks neist on ka ohtlikkus ja turvatunne, mille kaudu võib eristada maastiku semantilisi sfääre.

Lotmani kultuurisemiootiline käsitus peab kõige olulisemaks semiootilise ruumi osaks selle **piiri** (Lotman 1999: 14). See on oluline eelkõige süsteemi dünaamika seisukohalt. Piiri funktsioon on eraldada oma ja võõrast, filtreerida väljastpoolt tulevaid teateid ning tõlkida neid oma keelde (Samas, 15). Selle kaudu võib analüüsida ka tähenduslikke muutusi tajukeskkonnas. Piirid võivad kajastada nii maastiku ruumilises jaotumises kui ka mõttelisel tasandil. Oma ja võõra mitmetähenduslikkus neis tajutud keskkondades seab ka piiri vastavalt tähenduste tõlkeprotsessi liikuvusele. Piiri teadvustamine aitab käsitleda maastiku tähenduslikul tasandil toimuvaid muutusi.

Kultuurisemiootiline lähenemine aitab muuta nähtavaks tajutud maastiku tähenduslikku heterogeensust. Semiootilise struktuuri korrastatus on alati ebaühtlane (Lotman 1991: 265). **Tuuma** ja **perifeeria** vastandus aitab käsitleda maastiku

tähenduslikku tihedust seoses maastiku erinevate aladega. Ka tähenduste jaotumine tajutud maastikul ei ole ühtlane, vaid võib tajuja jaoks liigendada maastikku mitmel eri viisil. See käsitlus ühtib paljuski fenomenoloogilisega, milles on vaadeldud kodu kui tähenduslikku keset maastikus ning kodust kaugeid alasid ka tähenduslikult perifeersetena (Tuan 1974: 27). Kulturisemiootiline käsitlusviis ja mõisteväli mitmekesistab maastiku uurimist selle tajuja mõttemaailma ja kultuurikonteksti kaudu.

1.3. Üleloomulikud nähtused

Analüüsitud lugudes sisaldab palju juhtumisi, mis on seotud üleloomulike olenditega. Need ebatavalised olendid peegeldusid lugudes metsa- ja merekeskkonna loomulike osadena. Jutustajad ei liigita neid kogemustest rääkides üleloomulikeks. Tuan (1977) käsitleb tõese tajuna sellist, mis vastab ühtsele tajukogemusele - eri meelte koostoimel tekkivale reaalsena võetavale kogemusele. Jutustuste järgi oli inimestel, kes kohtasid üleloomulikku olendit, neid võimalus kuulda, näha, puudutada või isegi haista. Ometi oli aga kogejate poolt põhjust neid lugusid mäletada ja jutustada kui kummalisi.

Üleloomulikud nähtused on juttudes seotud ootamatustega. Nende ilmumine toob sageli sündmustikku järsu pöörde või juhib lõpplahenduseni. Üleloomulikkuse määratlusel on käesolevas töös lähtutud jutustajate endi hinnangust kogetu ebatavalisuse kohta. Jutustajate endi poolt on need lood välja valitud neis leitava eriomase kummalisuse tõttu. Tajutud olendid ja nähtused pärinevad inimese tajutagusest maailmast, ent esinevad inimesele ometi reaalsena. Nad kannavad endas alati informatsiooni millegi kohta, mis on inimese tajule kättesaamatu. See teave võib väljenduda näiteks olendi käitumises, välimuses või hääles. Nõnda toimivad nad kui inimese ja keskkonna vahelised sõnumid. See teave on jutustajale ajend kogetu meelde jätmiseks.

Metsas kui ka merel kohatavate olendite nimetused, omadused ja tegevused on väga varieeruvad. Torsten Löfstedt (1996) on käsitlenud üleloomulike olendite uurimisel nende defineerimise probleemi. Analüüsides memoraate olenditega kohtumistest, leidis ta, et neil olevustel puuduvad kindlad atribuudid, millele

määratluses tugineda. Varieerub suuresti näiteks nende välimus, sugu ja vanus. Üleloomuliku olendi kindel ilmumiskuju sõltub konkreetsest olukorrast ja keskkonnast ning tajuja tõlgendusest (Valk1998).

Äratuntavad üleloomulike olenditena on need tegelased pigem oma tegevuse kaudu, omades sarnast funktsiooni ning ilmudes tüüpsetes situatsioonides. Nad on antud tihti kirjelduse, mitte nimetuse kaudu, ning nimetuste ring on eri jutustuste lõikes mitmekesine. Löfstedt leiab, et seetõttu ei saa taolisi üleloomulikke olendeid defineerida, vaid pigem on neil väärtus antud narratiivis ja see on mõistetav jutustajale ja tema maailmavaadet jagavale publikule (Löfstedt 1996: 111). Seega on üleloomulike olendite määratlemisel oluline ennekõike nende funktsioon antud jutustuses. Kolmandale isikule edasi rääkides ilmneb keskkonna iseloom üleloomulike olendite tegude kaudu. Üleloomulikud olendid ei olnud jutustajatele mõeldavad abstraktsetena, vaid esinesid konkreetsete olukordade osana.

Kogetud olendid on sageli seotud ka mingi objekti või kindla alaga, mille järgi võis neile anda ka nimetuse. Võimaliku ühisnimetusena üleloomulikele olenditele võib vaadelda määratlust „haldjas“. Maismaa puhul on seda tihti käsitletud üldmõistena. Näiteks liigitab Wiedemann (1876: 419-420) need olevused sõltuvalt konkreetsest paigast, millega nad seotud on: vee-, maja-, õue- ja metshaldjateks. Haldjad on seotud kindla objekti või alaga, millega seoses nad ilmuvad, ning selle järgi on neile antud ka nimi. M. J. Eisen (1995: 44) viitas objekti kaitsevaimu puhul soomekeelsele sõnale *haltija*, millest on pärit meile tuntud „haldjas“. *Haltija* tuleneb aga omakorda sõnast *hallitsemaan* (soome k. ‘valitsema’) ning sellega tähenduselt sarnasest gooti sõnast *haldan*. Eiseni käsitletava animistliku maailmavaate kohaselt osutub see nimi vanarahva arusaamale loodusest kui hingestatud ümbrusest.

Seega on üleloomulikud olendid ja nähtused paigutatud kindlatesse narratiividesse ning esinemisvormidesse, mis lubavad neil saada äratuntavateks ning mõistetuks. Selle kaudu tekib inimesel ka valmisolek just neid nähtusi kogeda ning nad ära tunda. Lauri Honko (1962: 110) käsitlese järgi on üleloomulike olendite ilmumise eelduseks nende eelnev kindel koht tajuja maailmapildis. Nad on vaadeldavad passiivsete vahenditena, mis aktiveeruvad teatud olukordades. Situatsiooni loovad hetkelised parameetrid ning kogeja selles. Haldjal on ülesanne täita oma osa inimese

kogemuses, metsa sisenedes inimene juba asub sellesse erilisse keskkonda ning on selliste kogemuste jaoks valmis. Võõras ümbruses on ta seletamatute juhtumiste ootel.

Mall Hiimäe (1969) on toonud välja seiga, et lugude jutustamisel kasutatakse sageli mitmeid võtteid, et suurendada nende usutavust ja tõepärasust. Neid esitatakse ühelt poolt kui läbielatud kogemusi ning teisalt on nende juttude kandvam osa seotud laiema traditsiooniga. Nõnda saavutatakse kuulajate usaldus.

Metsas ja merel kohatud üleloomulike olevuste ühiseks jooneks on nende seotus konkreetse ala või objektiga ning nende võim sellega seoses. Jutustustes esinevad nad konkreetsetes olukordades, mitte abstraktsete olevustena, ning seega võib nende mitmekesist maailma käsitleda kooskõlas keskkonna eriilmeliste tingimustega. Kui teatud tingimused on täidetud, võib inimene võtta omaks üleloomuliku kogemuse narratiivi ning jutustada selle kaudu oma kogemust edasi.

Üleloomulikkuse käsitluses on oluline osa ka situatsiooni mõistel. Sarnaselt üleloomulikkusele on lugudes defineeritud ka situatsioon jutustajate endi poolt. Situatsiooni ajalised piirid võrduvad antud juhul loos juhtunu ajavahemikuga. Sageli ei ole seda juttudes otse sõnastatud, vaid jutustatud lihtsalt toimunud ilma ajalise määratluseta. Olukorra ruumilised piirid on sarnaselt ajalistega toimunud paiga järgi piiritletud. Situatsiooni mõiste juhib tähelepanu tajukogemuse tingimuste muutlikkusele. Situatsioon tähendab nii keskkonnatingimuste kui tajuja vastuvõtlikkuse erinevusi eri hetkedel ning erinevatel maastikel. Olukorra mõiste seob loos kajastuvad tingimused just selle paiga ja kohaga, milles toimunu aset leiab ning aitab teadvustada nende koosmõju ja muutlikkust nii ajas kui ka ruumis.

2. METS JA MERI KUI TAJUKESKKONNAD

Analüüsitud lugude põhjal võib välja tuua mitmeid omadusi, mis piiritlevad metsa ja merd ka üldises võtmes kui tajukeskkondi. Olgugi, et iga lugu on seotud konkreetse olukorraga, kõnelevad need nendest maastikest ka mitmete situatsiooniülestest tegurite kaudu. Metsa- ja merekeskkonnal on tajukeskkonnana mitmeid ühiseid ning erinevaid jooni. Nende väljatoomine aitab piiritleda neid maastikke ka mõistelisel tasandil.

2.1 Avatus ja suletus

Metsa ja mere kui tajukeskkondade nii mõnedki erinevad omadused võib asetada vastandusse. Nagu Tartu-Moskva koolkonna kultuurisemiootikas on kasutatud kultuuri analüüsimiseks mitmeid binaarseid opositsioone, nii on sarnaselt Tuan (1974: 16) kasutanud vastandlikke mõistepaare universaalsetena erinevate keskkondade kirjeldamiseks. Tema käsitluses iseloomustavad sellised vastandused maastikke eelkõige kultuurikontekstis ning metafoorses võtmes, ent kõnelevad ka keskkonna füüsilistest omadustest. Üheks selliseks on maastiku avatus-suletus.

Avatud maastiku alla kuuluvad lagedad alad, näiteks kõrbed ja arktilised väljad, millele keskendub oma kirjutistes ka Tuan (1974, 1993). Neid alasid iseloomustab tasane pinnamood ning lagedus, mistõttu on tajule avatud suured vahemaad. Iseäranis kehtib see nägemismeelele, just visuaalselt on taolises keskkonnas võimalik hoomata kõige suuremaid vahemaid. Sarnaselt on see võimalik ka merel. Suletud maastikel on tajumine piiratud väikese alaga ning heli ega õhk ei liigu kaugele, samuti on nägemine võimalik vaid lähedale. Sellised keskkonnad on näiteks mägised ning ka metsased alad.

2.1.1 Merel

Omaduste poolest võib ka merd käsitleda avatud maastikuna. Ühtlane veepind on sarnane lagedatele aladele maismaal, kus on võimalik näha kaugeid vahemaid, kuulda hääli kaugelt ning tunda ka tuule kaudu õhku, mis ühendab tajuja kauge alaga ka taktilise tunnetuse kaudu. Vahemaid on taolisel alal raske hinnata. Taolisi merekeskkonna tingimusi illustreerivad näiteks lood silmapiirile ehk maailma lõppu purjetamisest. Tegu pole küll isikliku tajukogemuse jutustusega, ent see illustreerib ilmekalt merekeskkonna tajuvõimalusi ning selle keskkonna kultuurilist mõõdet (näide 1).

(Näide 1 - E 35872/8 (13) < Saarde khk – H. Sepp (1898))

Laev sõitis aastal 1790 sadamast välja suure maailmamere pääle ja oli nõuks võtnud nõnda kaua purjetada, kuni senna jõuab, kus mere äär taevaga kokku puudub. Seitsme aasta moon oli laeva peal. Nii liikus ta veepinnal edesi. Mitu kuud oli ta edasi sõitnud, ei puutnud neil muud silmi kui taevas ja vesi. [...]

Meremehed ei hoomanud distantse füüsiliselt, vaid usaldasid nähtut. See kõneleb visuaalse taju olulisusest merekeskkonnas ning samas näitlikustab mere avatust kaugusesse. Tuan (1974: 28) on kirjeldanud avatuse suunda seoses **perspektiiviga**, mis on omakorda seotud horisontaalse ja vertikaalse vastandusega maastikes. Perspektiivi suund on see, mis määrab viimase opositsiooni olemuse. Avatud maastik on tajule kättesaadav eelkõige horisontaalses kauguses. Seetõttu oli ka meremeestele kaugeim tajutav punkt ja reisi siht just horisondi taha. Kui kuulda ning tunda oli võimalik ka lähedale, siis ainult nägemisest ei piisanud, et hinnata horisondi tegelikku kaugust.

See, et reisi sihtpunktiks võeti just silmapiir, kõneleb ka horisontaalsele keskkonnale iseloomulikust ühtlusest. Võrreldes maapinnaga kogeb merel edasi liikuja vähe muutusi. Merepinnal puuduvad vertikaalsed liigendused, mida silm võiks haarata. Seetõttu on tähenduslik ka iga leid, mis taolises keskkonnas eristust loob. Näiteks leidsid meremehed ootamatult keset merd liivakünka ning otsustasid sellel peatuda (näide 2).

(Näide 2 - E 6647 (10) < Tõstamaa, Pootsi, Seliste – J.A. Veltmann (1893))

Ennemuiste sõitnud üks laev merd edasi, ja laevamehed näinud eemal vee peal suurt musta kogu paistvat. Nad sõitnud musta kogule juure ja mõtelnud, et see üks liivaküngas mere sees on. Mehed astunud laeva pealt kogu peale maha, teinud tule üles ja hakkanud kartohvlid küpsetama. See olnud aga vana merekurat ise, kes vastu pääva oma külge soendanud ja siis rängaste magama uinunud, nii et ta meremeeste kisa ja kära pole kuulnud. Viimaks hakkanud vana kuradil pala, mõtelnud, et päike nii palavaste paistab, ja pöörnud teise külje. Siis kukkunud laevamehed merde ja uppunud ära.

Meremehed ei kahtlustanud, et liivaküngas osutub merekuradi seljaks ning otsustasid seda harva võimalust puhkamiseks ära kasutada. Mere ühtluse juures on iga silmapaistev objekt selles tähelepanuväärne. Niiviisi on ka maa merel erilise tähtsusega, siinkohal ka väikesed maalapid nagu ülaloodud näite „liivaküngas“. Kui taolisi pidepunkte merel ei leidu, jääb selleks horisont, kaugeim piir, mille järgi orienteerusid maailma lõppu purjetajad näites 1.

2.1.2 Metsas

Mets on Tuani (1974) käsitlese järgi suletud maastik. See sarnaneb mägisele ja ebaühtlase pinnavormiga maastikule, milles tajutavad on vaid väiksemad distantsid. Vastupidiselt merele on metsas väikesel maa-alal võimalik näha, kuulda ja tunda väga palju. Sealne ruum on tihedalt liigendatud ning see piirab ka tajuvõimalusi horisontaalses suunas. Puud varjavad nähtavust ning takistavad ka helide levimist. Mets avaneb vastupidiselt merele vertikaalses suunas. Puud kasvavad taeva poole ning ühendavad inimest ka maapinnaga. Kui meremehed seadsid kaugeimaks sihtpunktiks silmapiiri, siis metsas võib sarnast funktsiooni täita taevas ehk vertikaalses suunas asuv kaugeim sihtpunkt. Taeva ja taimede ühendust illustreerib näiteks järgnev naljalugu, milles jahimees pajuväädi kaudu taevasse ronis (näide 3).

(Näide 3 - ERA II 183, 222/3 (265) < Haljala khk — J. A. Reepärg < Isaak Uming Veltsi meier Lindebaum (1938))

[...] Jahimees võttis tubli pajuväädi ja sidus pooled jälle kinni. Obusel oli rammus veri. Paju akkas kasvama, kasvas ja kasvas taevasse. Seda mööda ronis ka jahimees taeva. Sai taeva elust

isu täis, akkas alla tulema, aga obune oli läind koos pajuga oma teed. Siis ta sai taevast ühe kõie kätte, pani selle otsapidi konksu külge rippuma ja akkas alla ronima. Liig kõrgel maast lõppes kõis otsa. Jahimees ronis taeva tagasi, leikas kõie katki ja sõlmis otsa. Viimaks oli selge sõlmepuru, aga siis jõudis maa läbidale, et julges alla üpata. Kuid ta kukkus soosse ja vajus kolme sülla sügavusele. Mehel oli ea nõu kallis, kudas nii sügavalt välja saada. Ta läks koju, tõi sealt labida ja kaevas enese soost välja.

Lugu ilmestab metsakeskkonna avatust kõrguse suunas. Puud suunavad metsas viibija taeva poole ning ühendavad samas maapinnaga. Seega on metsas võimalik kaugele tajuda eelkõige vertikaalses suunas. Jahimehel oli võimalik pajuväädi kaudu viibida nii kõrgel taevas kui ka sügaval maa sees. Maapeal sattus ta sohu, mis illustreerib tajumise võimalikkust ka sügavuse suunas. Soo on taimestiku tiheduselt võrreldav metsa omaga, ent maapind ei ole metsas tajule nii avatud kui soisel alal.

Kui merel on iga objekt silmapaistev, siis metsa iseloomustab tihedus ning silma paistavad pigem lagedad alad. Mitmekesine taimestik pakub rikkalikke võimalusi tajumiseks ning samas loob ka tähendust sealsete elanike jaoks. Mets võib vastavalt ajale aastas omandada inimeste igapäevaelus funktsiooni seene- ja marjametsana. Näiteks jutustatakse oma lähiümbruse metsast Järvamaal (näide 4):

(Näide 4 - EFA II 45, 183/4 (9) < Järva-Madise khk, Mõnuvere k – M. Hiimäe < Age-Li Liivak, s 1941 (2003))

Meie ilusamad metsad on sealkandis. Puhas nõmmealune, mustika- ja pohlametsad kõik. Ja seenemetsad. - Mida praegu kahjuks maha võetakse ja mida "kännuööbik" iga päev külastab. Kännuööbik? - Eks ta siis see suur saag ole, rahvasuus on kannuööbik. See on nii paha häälega, et kui tuled hommikul välja kodust, siis kuuled: sealpool on ja sealpool on, ja seda on nii kohutav kuulata. Ja kui ma vaatan, et siit paistab mets läbi ja sealt paistab mets läbi ja kõik minu ilusad seenemetsad, kus kasvas võiseeni, on kadunud, ja ma vist ei saagi enam minna.

Metsas on loomulikus olekus tihe taimestik. Jutustajale on tähelepanuväärne see, et mets paistab läbi. See omakorda tingib ka taimede mitmekesisuse vähenemise ning märkimist väärub eelkõige inimesele tähenduslike taimede ja seente kadumine. See on võrreldav ka lageduse märgilisusega metsas. Nii nagu merel on ebatavaline äkiline maismaa, liivaküngas (vt. näide 2), siis metsas on ebatavaline selle hõredus.

2.2 Valgus

Keskkondade vaatlemine avatuna või suletuna ning nende avanemine kas horisontaalses või vertikaalses suunas aitab käsitleda ka taolisi tingimusi, mis keskkonda füüsiliselt ei mõjuta, kuid avaldab suurt mõju tajukogemusele selles. Need on erinevad keskkonnaülesed tegurid, mis aga avalduvad vastavalt keskkonna võimalustele seal väga erinevatel viisidel. Ühe sellise elemendina võib vaadelda valgust. Viimast on käsitletud ühe olulisima mõjutajana maastiku tervikmulje puhul. Viivi Luik (2001) on kirjeldanud oma kogemust maastikust valguse kaudu:

Maastiku teeb maastikuks taevas. Valgus ja vari. Need on alati kohal, olgu kui armetu maastik tahes. Kui me hingame, hingame me seda maastikku, mis meid parasjagu ümbritseb, selle maastiku õhku. Oleme oma vereringe kaudu ümbritseva maastikuga ühendatud. Maastik on meie ümber ja meie sees nagu jumal, täiesti lihtsalt, otse ja nii harilikult, et me ise seda enamasti ei teagi. Kui me teaksime, mis on maastik, siis me teaksime ka inimesest ja jumalast seda, mida me veel ei tea. [...]

Valgus on selles kirjelduses see, mis tajukogemuses maastiku loob. Valgus ei ole maastikust eraldiseisev nähtus, vaid selle osa tajukogemuse aegruumis – taju kaudu võime valgusest kõnelda kui maastiku kogemusest. Seekaudu väljendub ka tajuline ühendatus maastikuga.

Merleau-Ponty (2013: 19-30) on kirjeldanud sarnast ühtsust ka läbi maalikunsti. Nägija näeb tema sõnul läbi oma keha ning samastub nähtava maastikuga läbi tajukogemuse. Seetõttu, väidab ta, võivad maali ja nähtava maailma rollid kergesti vahetusse minna. Valgust on ta nägemiskogemuses käsitlenud fundamentaalsena. Ta võrdleb valgust nägemisvõimega – nii nagu nägemisvõime võimaldab näha, teeb seda ka valgus. Visuaalne taju on seega otseses sõltuvuses nähtavusest, mida võimaldab valguse hulk. Selles käsitluses on valgus pigem osa tajukogemusest, omamata iseseisvat olekut. Vaid valgustatud ümbruses vormub taju nägemiskogemus. (Merleau-Ponty 2010: 207)

Ka Ingold on käsitlenud valgust ühe põhilise tajukogemuse vormijana (2005, 2007). Sarnaselt Merleau-Ponty'ga käsitleb ta valgust kui keskkonda, milles toimub

tajukogemus, visuaalse taju eeltingimust. Jagades James Gibsoni (1979) vaadet, nimetab ta valguse üheks **meediumiks** (*medium ingl k*) keskkonnas. See ilmestab seisukohta, et me ei näe valgust ennast, ent näeme seda, mida see võimaldab näha. Olenevalt sellest, kuhu ja kuidas valgus paistab, on tajuja visuaalne mulje keskkonnast erinev. See on meedium nähtava maailma tajumiseks.

Valgus ning selle hulk mingis keskkonnas on sõltuv vastava maastiku tingimustest, eelkõige selle avatusest või suletusest. Merel ei varja valgust miski peale pilvede ning nähtava maastiku, visuaalse konteksti, loovad peegeldused vees ja õhus. Et meresarnases horisontaalses keskkonnas annab visuaalne meel võrreldes teiste meeltega tajukogemuses enim informatsiooni, on ka valguse roll taolisel maastikul tajuja jaoks väga oluline. Nii oli näiteks ka maailma otsa rändavatel meremeestel (näide 5):

(Näide 5 - E 35872/8 (13) < Saarde – H. Sepp (1898))

[...] Laev lendas kiirest edasi ikka sinnapoole, kus taevast maaga kokku pidi puutuma. Mitu kuud ei näinud meie muud kui taevast ja vett. Päike hakkas lühemaks minema, ikka lühemaks ja lühemaks läks päev. Viimaks kadus valgus koguni ära. Südamed olid meil hirmuga täidetud, palusime taevast abi. Toidumoon oli otsa lõppemas, kodumaad ei teadnud keegi. Pimedus läks ikka paksemaks. Kapten ei tulnud kajutist välja, madrused olid meeleäraheitmises. Nõnda läks mitu nädalit mööda. Madrus mastikorvist hüüdis: "Tuli, linn paistab!" Kõik vaatsid sinnapoole. [...]

Lugu illustreerib nähtavuse rolli olulisust merel orienteerumisel. Valguse kadumine külvas meremeeste seas palju hirmu ning jättis nad merel orienteerudes abitusse olukorda. Merekeskkonnas ei leidunud neil muid tajumuslikke pidepunkte ning esimese tulukese ilmumiseni puudusid neil vahendid suuna valimiseks.

Metsas seevastu varjavad taimed valgust olulisel määral ning visuaalse taju roll ei ole seal nii ülekaalus kui merel. Kogemuslugudes on metsa sageli pimedana kirjeldatud. Kui meresarnasel lagedal maastikul levib valgus takistamatult, siis vertikaalselt avanevas keskkonnas on valgusel märksa vähem võimalusi levida. Metsakeskkonna avanemine ülespoole seob valguse taevaga. Kui metsas on reeglina pimedam, siis selgemini tajutakse ka valguse allikat taevast, kus lõpevad puude ladvad. Nii toimib see ka näiteks taeva järgi orienteerumisel võõras metsas (näide 6).

(Näide 6 – EKLA, f 199, m 30, l 182 < Urvaste khk, Vana-Antsla v vaestemaja – A. Laurson < Triina Antson, 78 a (1927))

Rääkija tädipoeg oli Karula mõisast koera vastu saadetud kaugele Venemaale. Tähtede järele tulnud mees läbi suurte metsade tagasi. Pilves ilmaga heitnud nii magama, et jalad sinna poole asetanud, kuhu tulnud minna, et mitte eksida.

Näide ilmestab taeva kui metsamaastiku perspektiivi olulisust taju pidepunktina ning samas seostab seda ka valgusega. Kui tähti ei paistnud taevas, siis pidi teeline usaldama oma jalgade suunda. Tähevalgusel oli rändurile sarnane roll tajumisel nagu linnatuledel meremeeste jaoks (vt näide 5). Pime merekeskkond on seeläbi pigem sarnane metsaga, kus valgus küll võimaldab näha, ent on kontsentreeritum kui avatud maastikul ning päevasel ajal. Ühtlane valgus võimaldab silmata maastikku ning leida selles pidepunkte, ent pimedas kannab orientiiri rolli ka väike tuluks.

2.3 Ained ja pinnad

Meediumi kõrval on Gibson (1979) toonud välja ka **aine** (*substance*, ingl k) ja **pinna** (*surface*, ingl k) mõisted keskkonnas. Pinnad on need, mis eristavad aineid nii üksteisest kui ka meediumist. Pindu on võimalik nende valgustamisel näha ning piisava ruumilise läheduse korral puudutada. Aine jääb tajutava pinna varju. Selle eristuse kaudu võib iseloomustada kogemust keskkonnas sõltuvalt ainete ja pindade tajutavusest.

Merel võib ainetena vaadelda vett ja õhku. Ainena on olulised nende võime peegeldada valgust ning helisid, õhu liikumist ja teisi muutlikke tegureid keskkonnas. Merel on nendeks õhk ja vesi, mis ise läbipaistvatena on väga vastuvõtlikud muutustele. Samas loovad need aga võrreldes maismaaga ühtlase tajukeskkonna. Näiteks ei silmanud maailma lõppu purjetajad mitu kuud midagi peale vee ja taeva (vt näide 5).

Ained on tajutavad vaid pindade kaudu (Gibson 1979). Gibsoni vaadet jagades on Ingold (2005: 101) kirjeldanud tajutavat maastikku pindadena, mida on võimalik meediumi kaudu keskkonnas tajuda. Nii on näiteks valgustatud alal tajutavaid pindu märksa enam kui pimedas. Merel tingib aineeline ühtlus ka pindade vähesuse. Vesi on

visuaalselt tajutav lainete piiri kaudu, veepinna peegeldused ning lained võimaldavad tajuda vett selle erinevates olekutes sõltuvalt teistest teguritest, näiteks tuulest või valgusest. Õhku on merel võimalik tajuda selle liikumises, tuulena. Nii võib ka tuult vaadelda tingliku pinnana ehk õhu tajutava olekuna.

Võrreldes merega ei ole metsas konkreetset tajulist pinda nagu seda on veepind merel. Metsas tekib tajukogemus pigem paljude väikeste pindade kaudu. Puud ja teised taimed lahutavad inimese kaugusest, moodustades koosvõetuna üsna sarnase pinna nagu seda on merepind. Piir, millest mingis paigas olev tajuja kaugemale ei näe. Metsa puhul on see piir liikuv koos inimese enda asukoha muutumisega. Samuti on see iseäranis sõltuv hetke tajuvõimalustest, valguse olemasolust ning ka inimese subjektiivsest tajuvõimest. Ent pinnana, mille tagune on varjatud, on puude rivi sarnane veepinnaga.

Eristades erinevaid pindu tajule kättesaadavate pidepunktidenä võib maastiku tajutingimusi käsitleda ka nende pindade rohkuse kaudu. Meremaastiku ühtlus on siis tingitud just erinevate pindade vähesusest. Seetõttu on ka merel orienteerumine keerukam. Lisaks sellele on mere olek pidevas muutumises vee ja õhu peegeldava olemuse tõttu. Seetõttu on ka iga erinev pind merel tähelepanuväärne nagu näiteks merekuradi seljale sattunud meremeeste puhul (vt näide 2) või võetakse reisisihiks hoopis silmapiir nagu maailma otsa purjetajad (vt näited 1 ja 5).

Metsakeskkonnale iseloomulikult leidub seal erinevaid pindu tihedalt – väikese ala piires on metsas erinevate pindade tajumiseks rohked võimalused. Taoline tihedus ei pruugi aga alati olla tajule haaratav. Kuna metsakeskkond võimaldab meeleliselt intensiivset kogemust, võib see küllus muutuda tajule takistavaks. Nagu merel ei ole tühjus täielikult tajutav, võib ka metsas mitmekesine kogemus muutuda oma pidevuse tõttu ühetaoliseks. Siinkohal on mere hõredus ja metsa tihedus sarnased. Näiteks on tihedas metsas lihtne eksida, sest taimede rohkus moodustab veele sarnase ühtlase pinna. Näites 6 tuli mees läbi võõra metsa tähtede järgi orienteerudes, sest all metsas ei olnud talle tähenduslikke teeviitu.

Ühe pinnana, mis on ühine nii metsale kui merele on kirjeldatud taevast. Ingold (2005) on kirjeldanud taevast visuaalse pinnana. See on kindla ruumilise määratluseta ning vaid nägemismeele kaudu on seda võimalik tajuda pinnana. Seejuures on see taolisena võimalik vaid inimese kaugest perspektiivist tajutuna. Et taevas on pinnana ühine nii metsa- kui ka merekeskkonnale, kõneleb näiteks taevatähtede järgi

orienteerumine nii maismaal kui ka merel (näited 5 ja 6). See näitlikustab ka võimalust tajuda taevast nii valguse allika kui ka pinnana.

2.4 Ilmastikust

Nõnda nagu taevas on pinnana vaid visuaalne, on ka teised pinnad sageli seotud kindla tajumisviisiga. Nii näiteks ei ole taevas puuteliselt tunnetatav ning pelgalt tuult ei ole visuaalselt tajutav. Ka veepinnalt on visuaalselt ja puuteliselt võimalik saada erinev tajukogemus. Näiteks on kalamehed harjunud jälgima vees toimuvat kalade tegevust (näide 7):

(Näide 7 – E 17678/82 (4) < Halliste khk, Kaarli – J.P. Söggel (1895))

Niisugused ilmad, kui müristamist kusagilt kuulta on ja kui õhk raske, ei ole kalapüüdmine kohane, sest et siis kalad endid sügavade vee kohtadesse ära on peitnud. Ka pilves ilmadega saada kalu vähem. Isiäranis hea kalapüüdmise aeg olla selge, vaga päevapaiste ilmaga. Ka õngitsemise ja vedamise juures olla ilmasid ja aegu tarvis tähele panna. Isiäranis söövad kalad õnge ja unda iga päev hommikul enne kella kaheksama aega, arvata kella kuue kuni seitsme ümber. Laenetava veega olla sellepärast kalapüüdmine halb, et siis kalu vee sisse näha ei olla.

Erinevalt taevast on veepind läheduse tõttu kättesaadav. Selle tajumiseks on võimalik rakendada erinevaid meeli ning vastavalt sellele võib ka selle piirilisus olla muutuv. Kui inimene läheb vette, siis ulatub kompimismeele kaudu tajutav pind kaugemale kui see visuaalselt oli võimalik. Samas ilmestab näide ka pinna sõltuvust tajuvõimalustest. Kui vee alla pole näha, siis eraldab lainepind vee ühtlaselt. Kui aga on paista kalu või koguni merepõhja, siis seegi nihutab pinna kaugemale lainete piirist. Merepind on hea näide pindade muutlikkusest sõltuvalt tajumisviisist. Erinevate meeltega tajumisel on võimalik kogeda mitmekülgsemalt selle pinna olemust.

Tajumine mitmete meeltega toimib kogemust rikastavana ka siis, kui ühe meele poolt kogutav teave domineerib. Mitmete meeltega tajudes on näiteks võimalik orienteeruda ka ühtlases visuaalselt pidepunktis maastikus. Tuan (1974) on kirjeldanud horisontaalse maastiku elanike ümbrusetundmist. Võõras ei pruugi tähele panna nõnda palju eristusi sellises maastikus, kohalik aga on õppinud tundma selle

muutusi. Nii kirjeldab Tuan näiteks, kuidas kohalikud eskimod oskavad lumeväljadel orienteeruda päikese ja tuule suuna kaudu. Sarnaselt ei tähenda ka mere ühtlus seda, et märgata ei võiks palju. Merekeskkonna ainelised tingimused võimaldavad muutustel selles iseäranis hästi väljenduda. Heaks näiteks siinkohal on ilma ennustamine (näide 8).

(Näide 8 - E 86035/8 (I-25) < Pärnu khk – J. Kaer < Ain Lilles, 70 a (1934))

[...] Merel ennustasid kalurid tormi pilvede, päikese, merevee ja veekeeriste järel. - Ilmus kusagil taevaservale must järsk pilvemügarik, mille esiots kiiresti keerles, võis peagi torm alata. Vajus päike õhtul pilve varjus looja, ennustati järgmisel päeval tormist ilma. Kattus merevesi erilise roheline korraga (mida kalurid vee õitsemiseks nimetavad), ennustati tormi. Tekkisid merevees erilised sumbutavad paugud, mida tekitab veest eralduv mingisugune gaas, ennustab kalur jällegi tormist. [...]

On kõnekas, et ilmapuutusi ennustasid randlased just mere pealt, asudes ise maismaal. Merekeskkonna ainelised tingimused võimaldavad ilmapuutustel hästi väljenduda. Tegurid, mis ilma moodustavad, väljenduvad veepinna ja õhu kaudu. Nii on merel taevale sarnane värvus ning lained annavad märku tuule tugevuse muutustest. Maastiku ja ilmastiku vaheline suhe on kõrvutatav pinna ja meediumi suhtega (Ingold 2005). Nagu meedium võimaldab meil pinda tajuda, nii mõjutab ka hetke ilm tajukogemust vastavast maastikust. Merel ilmneb see iseäranis ilmekalt selle keskkonna omaduse tõttu muutuseid esile tuua.

Ingold (2007, 2011) on ka ilmastiku taju puhul käsitlenud meelte omavahelist koostoimet. Tajukogemustest jutustades määratletakse mere hetkelised olud just varjundite kirjeldamise kaudu ning olulised on siinjuures nende varjundite muutused. Kuna merel on ilmastikuolud seal viibijale eluliselt tähtsad, on neid muutusi õpitud ka tähele panema. Ilmastiku tundmine eeldab mitmekülgset taju - kuulatakse meres tekkinud hääli, jälgitakse merevett ning pilvi, et ennustada eesootavaid muutusi. Visuaalne, taktiline, kompimis- ja akustiline meel loovad ühtse kujutluspildi.

Metsas seevastu ilmastik niivõrd tajutavalt nagu merel ei peegeldu. Metsa iseloomustab pigem selle enda siseste ilmastikuolude säilimine. Vertikaalselt avaneval maastikul ei liigu niivõrd tuuled ning sademed jõuavad sinna läbi puude varju, samuti ei esine nii järske temperatuuri kõikumisi kui avatud maastikul. Nende tingimuste tõttu on

metsal ka oluline kultuuriline tähendus kaitsja, varjupaigana. Iseäranis pakub see varju halva ilma ja külma eest (näide 9):

(Näide 9 – ERA II 285, 15/40 (17-35) < Märjamaa khk, Kõrvetaguse k. - Emilie Poom, (1940))

[...] Kuusepuu on ka hea vihmavarjuks ja külmakaitseks. Karjatsed jooksid ikka kuuse alla vihmavarju, ka kasutasid heinalised vihmaajal kuuse alla istumist söömaajal. Kui majas oli riid kas ämma ja minija või mehenaise vahel ehk kellega tahes, siis öeldi: "Ennem lähen metsa kuuse alla, kui ma temaga seltsis elan." [...]

Mets kui kaitsja on seotud selle maastiku suletusega. Võrreldes merega ei pääse sinna hästi ligi muutlikud keskkonnatingimused nagu valgus, tuul, ilmastik ning seetõttu pakub ta inimesele nende eest varju. Kui meri on vastuvõtlik peegeldamiseks ilmastikutingimusi, siis metsas ei ilmne need nõnda vahetult. Olles ise intensiivne ja mitmekesine keskkond, säilitab ta pigem enda olekut kui on vastuvõtlik välisele. Mets võib pakkuda jahutust kuuma eest ning sooja külmal ajal, selles leiab varju tormituule või vihma eest. Mets trotsib väljastpoolt tulevaid mõjutusi ning säilitab iseenese olustikku.

Ilmastiku tajumise puhul on oluline just terviklik tajus, ilm on tuntav kõigi meeltega. Selle avaldumine on mõjutatud keskkonnatingimustest, ent omakorda on see määrava tähtsusega tajukogemuse tekkimisel maastikus. Maastikku hetkelisi tingimusi on kirjeldatud ka efemeersuse (*ephemeral* ingl k) mõiste kaudu. Paul Brassley (1998: 119) on määratlenud selle mõiste maastiku komponentide kaudu, mis muutuvad seoses ilmastiku, aastaegade, taimestiku kasvu ja teiste sarnaste teguritega. Need vastanduvad alalistele (*permanent* ingl k) komponentidele nagu näiteks pinnavormid. Michael Jones (2007: 21) eristab efemeersetest tingimustest veel aastaajalised, väites, et viimased kestavad pikemat aega ning samas ka korduvad regulaarselt. Siinne töö käsitleb maastiku hetkelisi tingimusi seoses tajukogemusega, pööratakse tähelepanu ja tajuvõimaluste muutlikkusele nii ajas kui ruumis. Tajusituatsiooni iseloomustamisel on olulised nii lühiajalised ja kiiresti toimuvad muutused kui ka need, mis leiavad aset pikema aja vältel ning endas palju lühiajalisi sisaldavad.

3. METS JA MERI KUI KULTUURIKESKKONNAD

3.1 Terviklikud keskkonnad

Tajukogemuses on oluline roll keskkonnatingimustel ning nende avaldumisel kindlas maastikus. Ent kogemuse situatsioonil on alati ka kultuuriline kontekst. David Abram (1996) käsitleb maastiku tajumist seoses tajuja kultuuriliste teadmistega sellest. Viis, kuidas inimesed maastikus tegutsevad ning oma ümbrust kogevad, on erinevates kultuurides väga erinev (Abram 1996: 41) Inimene tajub Abrami järgi oma ümbrust läbi kultuurilise konteksti. Sarnaselt on Simon Scama (1995) kirjeldanud kultuurilisi kujundeid looduskeskkonnast, mis inimese taju mõjutavad. Need on näiteks kunstis ja kirjanduses levinud kujutelmad, mis indiviidi tajukogemusele konteksti loovad.

Edward Relph (1976) käsitleb maastikus olevaid tähendusi olulistena inimeste identiteedis. Tema sõnul defineerime end keskkonnas paikade kui tähenduslike ruumiliste üksuste kaudu. Tähenduslikud paigad on põhielemendid inimese maailmakogemuse korrastamiseks ruumis. Inimese elupaik ning tema kogemus sellest on lahutamatu seotud selle tähendusliku konteksti ja tajuja kultuurilise taustaga.

Samuti on kujutluse rolli käsitletud maastiku esteetilisuse käsitlemisel (Brady 2003, 2004, Hepburn 2004) Kujutlusvõime osaleb alati tajukogemuses, avades sellele uusi esteetilisi kvaliteete või luues uusi tähendusi. Kujutlusel on jõud muuta erinevaid kogemusi ühest ja samast paigast (Brady 2003: 165).

Sarnaselt annavad käesoleva töö raames analüüsitud kogemuslood tunnistust maastiku iseäralikest tajutingimustest, ent kõnelevad juhtunust ka jutustaja kultuurikonteksti kaudu. Lugudes peitub palju teavet metsa ja mere kui kultuuriliste kujundite omaduste kohta. Üheks selliseks on nii metsa kui mere terviklikkus, mis jutustustes esineb sageli omaduste kaudu, mida kogu metsa- või merekeskkonnaga seostatakse.

3.1.1 Merel

Merekeskkonna puhul joonistub välja selge eristus mere ja maismaa vahel. See on tugev iseäranis maismaa kui turvalise ning mere kui ohtlik keskkonna puhul. Tiina Peil (1999) on Eesti rannaelanike pärimuslugude puhul toonud välja merele omistatavaid jooni. Nende hulka kuuluvad ennustamatus ja ohtlikkus. See on mõneti seotud tingimustega merel - maismaal on inimese eluks vajalikud tingimused, meri aga ei ole kunagi asustatav. Isegi meremehele jääb koduks maismaa, nagu kõneleb järgmine värss (näide 10):

(Näide 10 – H 15, 96 (306) < Haljala khk., Selja v. — A. ja A. Langei, Julius Einmann < Mari Bahblum (1892—1894))

Merimees läeb merele,	tuleb koju vai ei tule
kalamees kala järele,	vai jäeneb mere üvaksi,
pane selga surmasärgi,	Suuressaare sambaaksi,
kalmukindad kädeje,	Lavassaare lambaaksi,
kalmuräti kaelaie —	Koivistu kodu kalasta.

Ka pikal sõidul viibiv meremees on pidevalt kodust eemal, meri ei paku talle kodutunde tekkeks vajalikku aseainet. Maalt võib merd vaadata seega tervikuna, vastandina maismaale. Sel juhul on ka merele minek selgepiiriline, seda tähistab veepiiri ületamine. Kui merel viibiv meremees võib mõista merd eri osadena, siis rannas viibijatele ühtlustuvad need tähendused ühtsesse kujundisse. Maalt lahkuja võtab enda trotsida ohud, mis sisemiselt igas mereleminekus sisalduvad: on võimalus, et ta ei naase. Merekeskkonnas on ellujäämine alati raskem kui maismaal. Näiteks arvas nii ka rootsi ärimees, kes oma tütre merele saatis (näide 11):

(Näide 11 - EFA II 37, 245 (1) < Kuusalu khk., Kolga k – K. Sanina < Saima Lindemaa, 60 a, (1999))

Rootsis elas rikas ärimees, kelle tütar armus endast madalamasse seisusesse kuulunud poissi. Kui aga tüdruku isa sellest teada sai, käskis ta neiu paati panna ja merele saata, et sureb igal pool ära, kui ta üksi merel seilab. Kuid meri triivis paadi Kolga lahte. Kui isa sellest teada sai, käskis ta tütrele siia "maile" mõis ehitada, milleks ongi algne Kolga mõis.

Üksinda merel seilamine tähendanuks tütrele kindlat hukku. Meri oli ärimelise arvates ohtlik „igal pool“ kus tüdruk üksi seilama pidi. See, et ta lõpuks muule rannale jõudis ja sellega surmasuust pääses, oli ettearvamatu. Selle näite puhul on ohtlikkus see omadus, mis mere terviklikuks kujundiks seob.

Erinevate omaduste kõrval võib mere kujundilist ühtsust vaadelda ka teatud tervikuna kirjeldatavate tajutingimuste kaudu. Selleks võib olla näiteks ilmastik, mis merekeskkonnas on tajujale eluliselt oluline. See tähendab ka valikut, kas minna merele või mitte, sest halva ilma tingimused võivad saada meremehele saatuslikuks (näide 12):

(Näide 12 - ERA II 165, 57 (6) < Kuusalu khk, Viinistu k – H. Kain < Hindrek Varma, 65 a, (1937))

Kivi asub Aadu rannal umbes 10 m. kaugusel meres. Vanasti oli saal sügav, aga nüüd on meri madaldunud ja nii palju, et nüüd on alla meetri sügav ja suure veega tõuseb meetrini. Vanasti suure tormiga tulid kalurid randa (aga pääsesid) ja nendega ühes naine nimega Mall. Laine lõi paadi vastu kivi ümber ja kõik kukkusid vette, teised aga pääsesid eluga, kuna naine ei jaksanud vastu lainet ujuda ja uppus. Sellest ajast peale nimetakse kivi tema nime järel Mallekiviks.

Tormine ilm oli ohtlik kogu merel viibides. Olgugi, et meremehed jõudsid ranna lähedale ja pääsesid, ei tähendanud see pääsemist Mallele. Meri jäi neil tormistel tingimustel ohtlikuks talle ka ranna lähedal. Selle kogu merel kehtiva omaduse kaudu muutub meri kujundina terviklikuks.

3.1.2 Metsas

Sarnaselt on ka mets pärimuslugudes kajastunud tervikliku kujundina. Metsa sisenemine pole tihti peale nii selgelt piiritletud kui merele minek, ent ometi on vastanduses muude aladega käsitletud seda omaette keskkonnana, millesse saab selgepiiriliselt siseneda ja sealt väljuda. See ilmneb sarnaselt merega samuti iseäranis ohu olukorras, näiteks metsas eksimise puhul (näide 13):

(Näide 13 - E 6034/6 (9) < Tapa - J. Ekemann < Kustas Schmidt (1893))

Mees eksinud metsa ära. Küll katsunud metsast välja saada, aga asjata. Siunates mässand ta mööda metsa, aga kõik kohad võerad. Äkitselt tulnud üks mees tema juurde ja ütelnud temale:

"Mehike, miks sa nii kurb oled?" Mees vastu: "Mis kurat ma veel rõemus olen, kõige pääva mässan mööda metsa, aga välja ei saa; tont teab, kui kaugelle see mets läheb!" Võeras onku naeratanud sellepeale rõemsaste ja ütelnud eksinulle: "Ära karda! Küll nüüd saad välja varsti. Ma olen metsavaht, mul on see mets kõik tuttav; tule aga minu järele, kunni minu toa juure." Mehe meel läinud lahkemaks, et ometi kord metsast välja saaks. [...]

Eksinu metsas on võrreldav merehädalisega merel (vt näide 12). Mõlemal puhul on esmatähtis vastavast keskkonnast ära pääseda. Eksinule on mets tundmatu ja ohtlik nagu merehädalisele tormine meri. Taolise terviku puhul kehtib vastandus sees-väljas. Sees ehk merel või metsas viibides kehtivad sealsed omadused ühtlaselt kogu keskkonnale. Nii kannavad näiteks meri ja mets hädalisele tervikuna ohu tähendust. Väljas olles aga ollakse pääsenud, hoolimata sellest, kas pääseti uusi ohte sisaldavasse või turvalisse keskkonda.

3.2 Oma ja võõras

Metsa ja merekeskkonna kujundlik terviklikkus luuakse mingite omaduste kaudu, mis vastavale maastikule omistatakse. Nii võib neid siduda ühtseks näiteks ohtlikkus. Ent pärimuslikest lugudest ilmneb lisaks sellele veel palju omadusi, mille kaudu neid keskkondi kultuurikontekstis ära tunda. Sees-väljas opositsioon seostub Juri Lotmani käsitluses oma ja võõra vastandusega: „Kultuuri üks olulisemaid tunnuseid on koguruumi (universumi) jagamine sisemiseks (kultuurne, „**oma**“) ja välimiseks (kultuuriväline, „**võõras**“) sfääriks.“ (Lotman 1991: 309) Kui käsitleda metsa ja merd terviklike kujunditena, tähendab oma-võõra skaalal metsa- ja meremaastik võõrast. Sestap on ka sealne viibimine ohtlik. Merel ja metsas kui kultuurivälistes keskkondades kehtivad inimesele võõrad reeglid ning seetõttu on ta nendes keskkondades ohu korral abitus seisus. Nii on näites 11 üksi merele saadetud tüdruk määratud hukule ning pääseb vaid õnnekombel tundmatule rannale sattudes. Samuti on ka eksinule mets tundmatu ning vaid sealt välja jõudmine osutub pääseteeks (näide 13).

Oma ja võõra eristuses aga võib leida peale ohtlikkuse veelgi omadusi, mis metsale ja merele on omistatud. Võõraga seostub eelkõige ohtlikkus, ent samas leidub

ka lugusid metsast ja merest kui küll võõrastest, ent positiivsetest keskkondadest. Näiteks on mets tuntud ka kui kaitsja, seda eelkõige halva ilma eest (vt näide 9). Sarnaselt on ka meri tuntud kui rannarahva toitja (Peil 1999). Võõrapärasuse ja ohtlikkuse tõttu on merele minek alati seotud kindla eesmärgiga, sinna ei satuta ilma kindla põhjusega. Selleks võib olla nii reisimine kui ka kalapüük, kuid alati on see seotud meremehe huvidega. Meri on meremehe jaoks ka kasutooja - see on toitja ja elataja, vesi on hüvede allikas, nagu kiidavad järgmised värsiread (näide 14):

(Näide 14 – H II 43, 341/2 (2) < Suure-Jaani khk., Sürgavere v. – E. Saabas (1892))

Mis meil viga olla viksi	laine leva laudiella,
või meil häda käia hästi:	hallik annab apu taari.,
meri meid söödab ja järv meid joodab,	läte peksab piima rokka.
vesi toob vilja koduesse,	

Suhe meresse kui andide allikasse omistab talle austusväärse maine. Lisaks sellele, et merest pärit saaki peeti au sees elatusallikana, olid mere rikkusega seotud mitmed kujutlused mere poolt pakutavatest hüvedest.

Sarnaselt on ka mets olnud lisaks varjupaigale tuntud ka toidu allikana. Nii taimede ja marjade korjajatele kui jahimeestele on see pakkunud elatust. Õnne Kepp (1999) on seostanud mõtte metsast kui kaitsjast arhailise ja ürgsema ühiskonnaga, mil elatuti jahindusest ja kalapüügist ning inimeste igapäevategevused ja uskumused olid tugevalt seotud metsataimede ja -elanikega. Taoline metsatunne on tema sõnul ühiskonna arengus varajasem ning seotud tihedalt igapäevase eluga. Jahiõnne säilitamiseks oli oluline metsaga hästi läbi saada. Maaviljeluse arenguga muutus mets üha võõramaks ning tema vastu tuli võidelda ning sellega kandus ta eemale igapäevasest mõteteringist. Talupoegade paikseks jäämisega muutus suhe metsa igapäevaelust üha kaugemaks ning metsaminekust sai omaette toiming. Nõnda võib seletada metsa antropomorfiseerunud olemuse kujunemist. Mets omandab üleloomuliku olendi funktsioonid ning muutub seletamatuks ja inimesele suletuks (Kepp 1999). On ilmne, et mets on küll võõras, sinna minek on sageli eraldi toimetusi nõudev ettevõtmine, ent samas on see sarnaselt merele säilitanud oma tähenduse elatusallikana.

Metsa võõrusest, ent positiivsetest iseloomust annavad tunnistust ka metsa sisenemise ning sealt väljumise rituaalid. Ivar Paulson (1997: 55) on kirjutanud, et

animistlik suhtumine loodusesse varustab selle väega tervikuna. Seetõttu on vaja metsa jõudes seda tervitada ning teostada sisenemiseks vajalikud rituaalid. Paulsoni sõnul toimivad selles praktikas samasugused suhtlusvahendid nagu omavahel inimestelgi ning metsa võib suhtuda kui inimesetaolisesse olendisse.

Taoline terviklik keskkond kehtestab mitmeid reegleid selles viibija suhtes ning metsa tulnu peab neid käitumisnorme järgima. Näiteks jutustatakse Põlva lähistel (näide 15):

(Näide 15 - ERA II 63, 108/9 (299) < Põlva khk., Karilatsi k. – R. Viidebaum < Ann Pilberg, s. 1858 (1933))

Nahapesja Kadõ ja Jüri-Aado Liis olnu Kiidjärve mõtsan marjo otsman. Metsapiiga tullu Nahapesja Kadõ mano ja ütelnu : "Anna mulle marju!" - "Kes sina siss olet, et sina esi ei või marju korjata?" - "Korja, korja, aga anna mulle kah! Kui sa mulle annad, saad alati korjata. Mina ole metsapiiga ja minul om pal'lu latsi. Ku te minule ei anna, ma ei lase teid üts mari siit enam korjata." Ja Nahapesja Kadõ annu metsapiigale hulka marju, üts kolm toopi: "No söö kah siss marju!" - "Mina ole vaim, ega mina ei söö midagi, mina vii latsile." - "Kus ne' latse omma siss?" - "Latse' omma, kus na' omma keaki." Mõtsapiiga olnu nigu inemine - valgõ rõividega, sinine ja punane hõlst üle visatu, paljaste jalguga. Too Jüri-Aado Liis ka valanu talle hõlsti nuka pääle marjo. Tõsel pääval lännuva Kiuma mõisa poole mõtsa. Jälle mõtsapiiga tullu, aga ütelnu: "Teil om vähe esiki, ma täna ei võtagi teilt." Ja lännü är'.

Marjuline pidi metsapiigaga marju jagama, et ta ka tulevikus sealt korjata tohiks. Selle loo järgi on metsapiigal võim keskkonna üle. Marjuline on selles paigas tema meelevallas ning peab järgima ta tingimusi. Metsas liikudes ei ole marjuline peremees, vaid hoopis sissetungija või külaline. Mets tervikuna ei kuulu inimese võimu alla, vaid tal ilmnevad olevat oma valitsejad, haldjad. Seetõttu peab sinna siseneja oma tegutsemist vastavate reeglitega kontrollima.

Paulsoni sõnul (1997: 54) on taolisel nägemusel seos sellega, et mets ei kuulunud talupoja igapäevasesse loodusringi. See on võõras ning inimese käitumine selles keskkonnas on reeglite ja tavadega reguleeritud. Juhuslikult metsa sattumine oleks ohtlik ning ebasoovitav. Paulson toob välja puukultuse kui sõbralikku suhet loova sidepidamisviisi inimese ning looduse ja selle vaimude vahel. Metsa siseneja oli valmistanud eelnevalt töotuse märgiks okstest, kõrtest, õitest ja teistest väge omavatest elementidest sideme, mille ta sidus ümber puu anniks üleloomulikule olevusele. Nõnda

sõlmitakse leping ning küsitakse luba metsas viibimiseks, selle andidest osa saamiseks ja jahipidamiseks. Niiviisi siseneb inimene metsaruumi puhul võõrasse ning peab eelnevalt selleks metsapoolse heakskiidu pälvima.

3.2.1 Võõraga suhestumine

Tervikliku kujundina kajastuvad metsa- ja merekeskkond analüüsitud lugudes enamasti võõrana. Üheks võimaluseks, mille kaudu on võimalik võõra keskkonnaga suhestuda, on luua selleks reeglistik. Lugu marjuliste kohtumisest metshaldjaga annab tunnistust metsakeskkonna reeglite olemasolust. Marjulised pidid arvestama metshaldja nõudmistega. Reguleeritud käitumine toimib omamoodi vahendina selles keskkonnas tegutsemiseks. Nii on ka metshaldja soosingu palumine reguleeritud suhestumine võõra keskkonnaga. Sarnaselt on toimitud ka mere puhul. Näiteks toodi veejumalaile hobuseohver (näide 16):

(Näide 16 - E 44624/5 (26) < Võru khk – G. Sander (1904))

Kalamehe ostva mustlasõ halva hobõsõ ilma kauplõmalda, Hobõnõ ostotas kolm päivä inne ohverdamist. Neil päi vii andas hobõsõlõ leiba ja kahepi terri süvvä. Perämätsel pääväl määritäs hobõsõ pää meega ja soolaga kokko. Sihi pääle pandas ilosit pailu, jala vassitasõ kaplu sisse ja kaala köidetäs kats vanna veskikivvi. Poolõ õõ aigu saadõtas hopõn jõõ veerde. Ku iä ei olõ viil ärr lännü, siss hopõn uputõdas iä mulku ärr, aa ku iä um ärr lännü, siss kalamehe uputasõ hobõsõ ärr kest jõke. Tool aigu, ku hobost mindäs uputama, kullõs üts kalamees perve päält, kunas jummal tulõ, ja and siss Õisilõ tiidä, et hobost võit ärr uputada. Ku hopõn ärr ei upu, siss ei võta vee jummal annõt vasta.

Suhestumine veejumalaga ohverdamise kaudu annab tunnistust, et veekeskkonnaga suhtlemiseks on olemas kindel reeglistik. Seega pole tegu enam korrastamata võõraga, täiesti süsteemivälisega. On toimunud tõlkeprotsess, mille tulemusena võib vaadelda reguleeritud käitumist. Lotman on kirjeldanud tõlkeprotsesse semiosfääris selle toimimise osana. "Semiosfääri "suletus" ilmneb selles, et ta ei saa kokku puutuda võõrsemiootiliste tekstidega ega mittetekstidega. Et need tema jaoks reaalsuseks muutuksid, peab ta nad mõnda oma siseruumi keelde tõlkima või

mittesemiootilised faktid semiotiseerima” (Lotman 1999: 12). Metsas või merel käitumise reeglistikku võib käsitleda tõlkeprotsessina, mille kaudu võõras või ohtlik omandab koha struktuuris ning muutub kirjeldatavaks.

3.3 Piir

Tõlkimine semiootilises süsteemis on lahutamatult seotud selle piiriga. Lotman (1999: 15) kirjutab, et tõlkemehhanismid, mis asuvad semiosfääris ning teenindavad väliskontakte, kuuluvad alati piiri struktuuri. Seega on semiootilise ruumi piir olulisim funktsionaalne ja struktuurne positsioon, mis määrab ära mehhanismi olemuse. “Piir on kakskeelne mehhanism, mis tõlgib välisteated semiosfääri sisekeelde ja vastupidi. Seega saab semiosfäär ainult tema kaudu olla kontaktis mittesemiootilise ja võõrsemiootilise ruumiga.” (Lotman 1999: 17). Piir eraldab oma võõrast ja vahendab välise tõlkimist sisemiseks, oma keelde.

Taolist piiri võib antud maastike puhul käsitleda ka ruumilisena. Nii mets kui meri on ruumiliselt piiritletud alad. Sellest annab tunnistust sees-väljas opositsiooni ilmumine jutustatud lugudes (vt näide 13). Metsa ja merele sisenemine eeldab mingi piiri ületamist oma ja võõra vahel. Piirilisust on maastiku kirjeldamisel käsitletud **liminaalsuse** mõiste abil (*liminality* ingl k). Olwig (2005: 261) on määratlenud piiri maastikus kvalitatiivselt erinevate nähtuste vahel asuvaks. Maastiku tähenduste kontekstis võime seega rääkida nii ruumilistest kui ajalistest piiridest.

3.3.1 Rand

Ühe arhetüüpse piirilise alana on merekeskkonna puhul käsitletud rannikut. Vahepealsed, piirilised alad, võivad lisaks erinevuse tähistamisele olla ka iseseisvad ruumilised keskkonnad (Thomassen 2012). Analüüsitud juttude põhjal selgub, et rand võib olla omaette tegevuspaik, olemata ise ei maa ega meri, vaid nende vahepealne ruum. Oma ja võõra vastanduses võib see samuti kuuluda olenevalt vaatenurgast nii

“oma” kui ka “võõra” hulka. Kui meri on enamasti vaadeldud “võõrana”, siis sellele vastandudes võib rannik olla “oma”. Iseäranis näitlikustab seda merehädast pääsemine (näide 17).

(Näide 17 - ERA II 159, 257/9 (30-31) < Risti, Vihterpalu v., Uglu k., Mää t. – E. Ennist < Hindrek Lindström, s 1862 (1937))

[...] Tulime õnnelikult ikka kuni Põhjameresse, aga siis akkas kange torm, et pidime laevaga tükkis ukka saama. Õnneks jahime ikka veel järele. Lõi küll eest purjed kõik puruks ja liiverpoom oli pooleks. Laev akkas juba lekkima. Mehed pumpasid vett öö läbi. Omikust ööd jahi vaikselt, olime siis Taani Sundis. Omiku saime Helsikööri sisse ja olimegi päästetud.

Kui merel on elu ohus, tähendab rannik pääsemist ning kuulub seetõttu maismaa juurde. Võrreldes mere ohtlikkusega on rand turvaline ala. Ellujäämisvõimaluste kontekstis kuulub rannik maismaa juurde, kuna on eluks sobilikum keskkond kui meri. Tormiga seoses väljendub rand “omana” samuti rannaõiguse kaudu (näide 18):

(Näide 18 - ERA II 157, 417/8 (23) < Mustjala khk, Kugalepa k. – A. Raadla < Aadu Väärt, s. 1865 (1937))

Vanasti, kui meri ajas asja randa, siis oli lubatud see endale võtta, mis altpoolt 5 rubla oli. Mis üle selle, see pidi üles andma. Änamasti oli ikka sedasi, et kui said randvahi silmi pettada ja mõne asja koju tuua, siis oli ta sinu oma. Kui leiti kahe mehe päale lank või laud, mis vesi ajas randa, siis tuli see pooleks teha. [...]

Rannaõiguse järgi oli määratud merest kaldale uhutud esemetega ümberkäimise kord. See seadus käsitles randa maana, “omana”, ning vastavate reeglite järgi võisid ka merest uhutud esemed muutuda süsteemisisesteks. Lotman (1991: 250) kirjutab, et „iga tajutav ja vähegi stabiilne liigendatud süsteemivälises materjalis võib dünaamilise protsessi järgmisel etapil muutuda struktuurseks“. Merelt pärit esemed võivad samuti osaleda taolises tõlkeprotsessis. Rannale jõudnuna ei pruukinud esemed kohe ”omaks” saada, vaid seni, kuni nad asusid veel rannal, piiri peal, oli nende kuuluvus vahepealne. Ese võis omaks saada siis, kui ta oli koju viidud ja kasutusse võetud. Rand kui piiriala funktsioneerib siinkohal vaheastmena selles tõlkeprotsessis. Lotmani (1999: 15) järgi on iga piiri funktsioon sissetungi piiramine, välise filtreerimine ja adapteeriv ümbertöötamine sisemiseks. Mereõigus kui reeglid esemetega ümberkäimiseks võib

toimida tõlkekeelena oma ja võõra vahel. Nii võib ka juhtuda, et esemed ei muutu süsteemi osaks (näide 19):

(Näide 19 - H III 15, 586 (12) < Risit khk, Vihterpalu k - J. Palmkroon (1876))

Tüdruk leidnud kord mere ääres ühe preesi ja rublatüki. Ta võtnud neid peusse ja pistnud siis tasku. Aga varsti tundnud tüdruk, et prees ja rublatükk paisuda taskus. Ta tulnud kodu ja tahtnud siis neid taskust välja võtta, aga pole enam neid välja saanud. Leibade ahi põlenud parajaste. Tüdruk võtnud tasku oma külje juurest ära. Ta saanud aru, et enam õige lugu pole olnud, ja viskanud taskuga tükkis põleva ahju. Aga varsti paukunud ahi lõhki ja tuba hakanud põlema ja põlenud ära.

Tüdruk tõi preesi ja rublatüki rannalt ära, oma keskkonda, koju, kus need võiksid leida kasutust ning olla tõlgitud süsteemi sisse. Et esemed olid merelt pärit, oli nende käsitlemiseks reeglid, mille vastu tüdruk eksis ning esemed ei allunud tüdruku soovile neid omastada. Semiosfääril on vaja korrastamata välisümbrust ning selle puudumisel konstrueerib ta selle endale ise (Lotman 1999: 17). Niiviisi võib neid võõraks jäänud esemeid vaadelda suhestatuna süsteemiga, ent kirjeldatuna selle väliseks. Lugu võis olla vajalik kinnitamaks reegleid, kuidas rannalt leitud esemetega käituda. See võimalus, et rand sisaldab ohtlikku, seob selle sellest vaatepunktist pigem mere kui maa osaks. Rand võib niisiis olla ohtlik nagu meri, sellel olevate meres pärit esemetega tuleb olla ettevaatlik, sest nad võivad käituda ettearvamatult, nagu juhtus eelnevas näites.

Taoline tundmatu agressiivsus võib tekitada hirmu, mida võib pidada "võõrast" iseloomustavaks tunnuseks. Lotman (2007: 94) on kirjutanud, et ühiskonnas võib hirm olla üks juhtivaid jõude, ent võim, mille vastu seda tuntakse, kuulub "võõra" hulka, vastandudes seejuures häbile, mida tuntakse omade seas. Rannik võib saada seeläbi selle hirmu kuvandiks, justkui mere sõnumitoojaks. Näiteks võib sinna aeg-ajalt saabuda hirmu süvendavaid sõnumeid (näide 20):

(Näide 20 - E 43149/50(127))

Jumida neemes ühekorra vesi uhtunud ühe surnud mehe kalapüüdmise võrkudega kaldale. Kalamehe lapsed näinud seda ja teatanud isale. Isa ehmatanud ära ja mõelnud, kuidas ennast pesta sest. Tema keelanud lastele ära kellegile sest juhtumisest mitte rääkida ja lubanud neile saia tuua, kui nad suud peaksivad. Ise jooksnud kohe mere ääre ja näinud võrkudes ühe

ülesterassunud näuga surnud mehe. Tema võtnud surnust kinni ja lükanud merde tagasi. Õhtul, kui tema hakanud magama heitma, kuulnud ukse taga kloppimist. Tema ehmatanud ära, et kes nii hilja veel võib olla, ja käskinud sisse tulla. Aga kui kolistamine järele põle jäenud, läinud akna juure vaatama, kes seal pidi olema. Aga mis ta seal nägi: seesama mees, keda ta merde lükkas, seisnud alasti akna all, mustad vähid rippusid tema külles ja habe nõretas veest. Mees suure hirmuga lõõnud akna luugid kinni, aga kloppimine põle siiski järele jäenud, vaid kestanud ikka edasi hommikuni. Mees sest korrast ehmatanud nõnda ära, et õhtul millalgi ei julgend mere ääre minna.

Randa jõudnud uppunu on sarnane merelt pärit esemetega. Ta oli kunagi kuulunud omade hulka, ent uppunu kehana oli meri selle muutnud võõraks. Ka Looritsa (2000: 127) sõnul on taoline kujutelm seotud uskumusega, et uppunu hing ei leia rahu enne, kui ta maha maetud saab. Seni jääb leitud keha võõra hulka kuuluvaks. Kalamehe leid toimis mere poolt saadetud sõnumina - selle ilmumine rannale oli kartust loov tõestus mere võõrapärasusest. Antud juhul süvendas seda veelgi keha sattumine rannale kalavõrkude kaudu. Võrgud püüdsid kinni kalad meres ning olid elatusallikas, positiivse tähendusega, seega kui ”oma” ”võõra” seas. Surnukeha võrkudes mõjus mehele seetõttu agressiivsena. Uppunu ei tehtud „omaks“ samade reeglite järgi nagu surnukeha maismaal ega rakendatud sellekohaseid kombetalitusi. Kalamehe hirm jättis leitud keha võõraks ja mees soovis, et see piiri taha naaseks.

Lugu näitlikustab ka mere kui võõra seotust võimuga. Seika, et kalamees uppunu merre tagasi lükkas, võib tõlgendada kui vastuhakku. Keha merre tagasi lükkamine toimis kalamehe poolt piiri taaskehtestamisena, enesekaitsena. Piiriületus kordus aga taas õhtul ning tõestas kindlamini võõra võimu üleolekut. Õhtul ilmus keha uuesti kalamehe juurde, kuid seekord juba kaugemale piirist, tema „oma“ koonduspunkti - koju. Ta oli ebainimliku välimusega ning kandis endas viiteid merele – vähke rippumas keha küljes ning habe oli nõretamas veest.

Kalamehe vastuhakku võib vaadelda kui piiri taaskehtestamist, mille kaudu toimus enese taasidentifitseerimine. Rannaelanike piiriäärne elu viib nad „võõraga“ aktiivsesse suhtlusesse ning selle tõttu teeb „võõra“ pidev kohalolek nende enese kirjeldustegevust aktiivsemaks. Ka taoliste pärimuslugude jutustamine on kultuuri enesepeegelduslik vajadus. See on kirjeldamine, mis aitab süsteemi korrastada. (Lotman 1999: 254) Luuakse keel, mille kaudu tuntakse ära võõras ja kinnitatakse seda, mis on

„oma“, miskaudu taasluuakse ka piire. Rand kui piiriala vahendab rannarahva suhtlust nende ”oma” ja ”võõra” vahel.

3.3.2 Metsaäär

Sarnaselt merele esineb ka metsakeskkonna tajukogemustes viiteid metsa minemisele ning sealt väljumisele, ent metsa puhul ei ole see ruumiliselt nii selgelt piiritletud kui seda on meri. Metsa äärt võib vaadelda rannale sarnase alana, ent lugudes ei eristu see niivõrd omaette ruumina kui rannik, pigem tähistusena metsa ja selle välise vahel. Näiteks peab metsa siseneja metsavaimude soosingu pälvimiseks tegema ohverduse enne metsa sisenemist. Okstest või taimedest valmistatud side seoti ümber puu, mis pidi asuma metsa ääres.

Tähistajana metsa ja selle välise vahel omab metsapiir olulist funktsiooni. Sarnaselt rannaalaga võis metsa äärest saada sõnumeid metsa enda kohta. Need võisid tihti olla hoiatavad signaalid, mis andsid inimesele märku metsas valitsevatest jõududest, keda kardeti. Näiteks võis neid sõnumeid arvesse võttes pääseda eksitaja käest (näide 21):

(Näide 21- E 39288 < Rakvere – W. Weelmann (1989))

Üks sulane läind õhtul metsa hoost sööma viima. Metsa ääres tänava otsas tuld üks all vanamees vasta. All suur mantel old seljas. Kullakarva sarved old otsa ees. Kõrvad old veripunased. Juuksed old kukla tagant üles aetud, pealael püsti. Nagu toed oid juustelle alla seatud. All mees käskind sulast enese taga metsa tulla. Sulane põle taga läind. Ta last hobuse metsa äärde söema ja hakkand ära tulema. Vanamees käind aga ikke sulaselle peale, et "tule aga metsa!" Sulane saand aga suure vaevaga vanamehe küüsisist lahti. Ta tuld koju ja jäend sellepeale raskete haigeks. All vanamees old metsalgjas, kes sulast metsa ära eksitada taht.

Selgub, et metsa ääres ei ole eksitaja võim metsa siseneja üle veel täielik. Mehel oli võimalus haldja kutsest keelduda, mida juba metsas olles poleks tal enam olnud, seal oli tal veel võimalus teha valik. Lugu näitlikustab metsaääre vahepealset olekut, toimimist üleminekualana metsa ja selle välise vahel. Metshaldjat võib ka vaadelda kui

metsa sõnumitoojat, mis sarnaselt merele uhutud uppunuga (vt näide 20) on tajujalet ohu ning samas ka võimu märgiks, sisendades tõlgendajale hirmu (näide 22).

(Näide 22 – RKM, Mgn. II 1 < Anna khk, Nurme k – O. Kõiva < Otilie Niinemägi, s. 1890 (1977))

Olin kolmeteist aastane. Minu ema oli mõisa tööline. Ja siis temale muidugi anti ka sealt mõisamaast põldu. Ja meie olime siis- siis oli asunikkude aeg veel. Ja meie tulime emaga vilja koristamast ühe asuniku juurest. Lehm oli meil ka, ja õhtu oli kaunis jahe kui tulime, hiljem. Ja siis kus me mööda tulime sealt metsa äärest, seal ma nägin metsas ühte imelikku tuld. Muidugi emaga mõlemad nägime. Ta oli siuke ilus tillukene tulease oli, ja sinised õõguvad sõed olid seal. Ja ema tahtis minna, et soendame, natuke jahe on. Ja mina ei, ei rääkind midagi ja, siis me nigu, kartsime mõlemad aga kumbki meist seda ei avaldand. Ja läksime sealt muidugi mööda ja läksime kodu. Järgmine päev ma läksin siis vaatama nii uudishimust et, et mis kas mis seal siis tõesti oli nüid? Et kas mõni karjapoisike tegi siis tuld sinna et üks väike poiss käis karjas. No mingisugust tuleaset mina seal ei näind. Ja see oli minul siis niisugune imelik nägemine mis mina sel korral nägin, ja muidugi mõlemad jah emaga. Ja rohkem ma siis ei oska nüüd midagi niisugusest nägemisest ütelda.

Hirm seostub eelkõige sõnumi arusaamatuks jäämisega. Emal ja tütrele oli metsa äärel veel võimalus vältida metsa kui võõra võimu alla sattumist, ent tulukese saladuslikus jäämine sisendas neile hirmu. See jäi taolisena samuti süsteemivälisesse. Kui tehti valik metsa siseneda või mitte, siis sarnaselt rannalaga kehtestati uuesti piir enda ja võõra vahel. Nii pääses mees (vt näide 21) metshaldja käest ning ema ja tütar (vt näide 22) ei allunud salajase tule meelitustele. Nõnda võib metsa äärt tinglikuna vaadelda kui metsa piiri, mis ei ole omaette ruumiline ala, vaid pigem kuvand metsas toimuvale, niisamuti nagu rannalt võis leidude kaudu lugeda meres toimuvast.

Metsaääre vahepealsus lubas sellel alal tähistada ka "oma". Näiteks võib see nõnda tunduda ekslejalet, kes lõpuks sügavast metsast metsa äärde jõuab (näide 23):

(Näide 23 - FAM 239 (42) < Seto khk, Värska v, Vedernika k – K. Jürimäe, E.-H. Västriik < Olga Palm, 71 a (1995))

[...] No ei tea. Lihtsalt niisugune koht, kus inimene eksib ära. Meil siin naabrinaine... Too on ära surnud, Doronini Anne, oli kunagi kirikus, oli õhtul kirikus, käis noh... [...] Ja sinna ja ei saa edasi. Ei saa edasi ja käis hommikul kella neljani ja toda sood mööda ringi. Ja vaatab: Matsuri poolt tuled, too on linn. Too on linn, kõik tuled põlevad ja ei saa. Ja ei saa, tee mis sa tahad ja ei

saa ja istus maha siis ja enam ei jõua käia ka. Et istun maha ja puhkan ja siis istus ja siis hakkas vaatama. Tõstis pea üles ja vaatab: no tuu om ju Matsuri küla säääl, et oi ma pean ju sinna poole minema. Memm sai hommikul kellast neljast koju. Õhtul kella üheksa ajast käis. Ja ütle siis.

Ekslejale tähendas metsa äärde jõudmine juba metsast väljapoole nägemist ning selle abiga jõudis ta ka ise metsast välja. Eksija olukord on siin näites sarnane merehädalise omaga, kellele randa jõudmine tähendab juba pääsemist (vt. näide 17). Nii võib ka metsa seest vaadates metsa äär tähistada juba metsa välist, kui seal on võimalik metsast väljapoole jäävat tajuda, näiteks silmata eemal tuttavat küla, nagu juhtus ekslejaga eelnevas näites. Nii funktsioneerib sarnaselt rannalaga metsa äär piirina oma ja võõra vahel, vahendades sõnumeid ning andes märku kas metsa sees või väljas toimuvast.

3.4 Vahendajad

Piirialad on olulised oma ja võõra vahelise kommunikatsiooni toimumisel. Analüüsitud juttudes tuli ette, et tihtipeale ainuüksi piiriala ei ammendanud kogu tõlkeprotsessi oma ja võõra, inimese ja keskkonna vahel. Tihtipeale kasutati selleks mingeid vahendeid.

Mere puhul võisid nendeks olla materiaalsed esemed, mis meri rannale uhtus (vt näide 19). Nende kaudu võis toimuda tõlkimine ranna, maismaa ja mere vahel. Ent merekeskkonnas viibimise puhul on oluline element ka laev, ilma milleta ei saa inimene merele minna. Laevaga on võimalik ületada maa ja mere piir. Inimese looduna on see „oma“, ent merel olles asub ta „võõras“. Laeva võib käsitleda kui vahendit merega suhestumiseks: see ühendab inimest merekeskkonnaga, tehes võimalikuks seal viibimise, ning samas eraldab teda merest, tagades niiviisi inimesele eluks vajalikud tingimused. Kui laevaga midagi halba juhtub, siis võib see inimesele olla eluohtlik.

Laev ei aita inimesel merega suhestuda mitte ainult füüsiliselt, vaid ka ühe tõlgendava elemendina. Laevadega on seotud hulk uskumisi ja käitumisreegleid. Näiteks jutustavad rannaelanikud (näited 24 ja 25):

(Näide 24 - E 84691 (9) < Pärnu khk – O. Kikas (1933))

Kui kevadel esmakordselt mindi kalale, siis lükati paat vette pärituult. Paadi ümberpöörmisel peeti silmas, et see sünniks päripäeva, mitte aga vastupäeva.

(Näide 25 - ERA II 8, 388 < Mustjala khk, Küdema k – M. Tooms (1928))

Kellu kaheteisme ajal äi tohi üksik laev sadamast välja minna teekonnale. See on alb aeg, kui laev ankru kellu kaheteisme ajal üles vinnab ning merele leheb, siis juhtub laivale ikka midagid õnnetust saama.

Sarnaseid uskumusi laevaga merel viibimise ja laeva endaga käitumise kohta leidub rannaalade kohapärimuses hulganisti. Laeva kui merega suhestumise abivahendiga on seotud mitmed reegleid, mida järgides võib inimene end merel turvalisemalt tunda.

Ka metsakeskkonda sisenemiseks kasutati mitmeid esemeid, kuid metsas ei vajanud inimene liikumiseks füüsilist vahendit. Näiteks olid puukultuse puhul metsavaimudega lepingu sõlmimiseks vajalikud sidemed, mis metsa mineja oli valmistanud (Paulson 1997). Taolised esemed funktsioneerisid mingi reeglistiku osana, mille elemendid need olid.

3.4.1 Üleloomulikud olendid

Kõige sagedasemateks vahendajateks inimese ja keskkonna suhestumisel võib pidada aga üleloomulikke olendeid. Need ei pruukinud asuda piirialadel, ent olid piirilised ise – nad ilmusid inimesele tajutaval kujul, ent esindasid keskkonnas seda poolt, mis inimesele tajutav ei olnud. Sageli võisid nad esindada seda ala, mida inimene keskkonnas ei tajunud. Näiteks nägid meremehed mereema tütar, kes oli pärit merepõhjast (näide 26):

(Näide 26 – E 81002/3 (2) < Jämaja khk, Torgu v – A. Kuldsaar (1932))

[...] vanamees, kes tüüri peal olnud, oma tütrele: "Tüdruk, too mulle lüpsikuga taari!" Et tüdruk seda kohe tähele pole pannud, pidanud vanamees seda mitmed korrad veel kordama. Korraga tõusnud laevaninas merepinnast ülesse üks musta peaga tüdruk, lüpsik vahutava õllega käel, ja pakub seda kaluritele. Need joonud seda ja tänanud kena õlle eest. Kusjuures merest ilmunud

tüdruk oli rääkinud: "Miks te omad võrgud ikka meie ukse läve alla lasete, sest siin kalu ei ole. Laske vähe kaugemale, küll siis kalu saate." — Peale selle võtnud oma tühja lüpsiku ja kadunud jälle mere põhja. Kalurid teinudki õpetuse järele ja iga kord saanud hästi kalu.

Mereema tütar saabus merepõhjast, kuhu laevameeste taju ei ulatunud ning jagas teadmisi headest kalapüügikohtadest. Ta omas antud keskkonnast märksa täielikumat pilti, kui see meremeestele võimalik oli, ning nendest mererahva teadmistest osa saamine tähendas kalurile õnne ja rikkust. Selline abistaja nagu mereema tütar näitas meestele seda ümbrust, mis kuulus ohtlikku ja tabamatusse sfääri, vee alla. Tema osalus meremeeste suhtes merekeskkonnaga tõi viimastele kaasa hea kalaõnne.

Üleloomulikud kogemused on väga sageli seotud ohtlike olukordadega. Nad on tihti abistavaks jõuks, mis inimesele endale on kättesaamatu. Näiteks võivad sellised olendid päästa inimesi laevahukust (näide 27):

(Näide 27 – ERA II 110, 96 (8) < Kuusalu khk, Viinistu k – O. Silberberg (1935))

Olnud tormine öö. Kapten jaganud meestele parajasti käske, kui korraga hüütud mastilt: "Me oleme väsinud ning tahame puhata ning ei oia enam maste püsti!" Kapten mõistnud, et mastid on mädad, ning olnud hirmus ja hüüdnud: "Ärge laske, pidage veel!" Sõidetud vähe edasi, jälle kostnud hüüd: "Nüüd laseme lahti, enam ei jõua!" Kapten hüüdnud: "Ärge veel laske, pidage veel nii kaua, kuni jõuame sadamasse!" Kui jõutud sadamasse, käinud hirmus ragin, ning mastid lendanud üle poordi.

Meremehed olid sattunud tormise mere meelevalda ning kuna mastid olid mädad, siis oli laev määratud hukule. Mere ohud oleksid meremeestele saanud saatuslikuks, kui laevahaldjad ei oleks neid abistanud. Huvitav on ka märgata, et nii pea, kui laev oli randa jõudnud, võisid haldjad lahti lasta. Randa jõudmine tähendas merelt lahkumist ning võõra keskkonna ohu möödumist. Sellega kadusid ka laevahaldjad taas.

Sarnased lood võõrast keskkonnast pääsemistega on juhtunud metsas, kus abi on tulnud üleloomulikult olendilt. Näiteks võis haldjas juhatada eksinu metsast välja (näide 28):

(Näide 28 - ERA II 38, 699/701 (13)) < Jõhvi khk., Voka v., Päitse k. – R. Põldmäe < Miina Valgepea, 71 a. (1931))

Aldijad pidid metsas ja meres olema. - Tooma eit käis marjas, tema läks üksi. Eksis metsas välja. Sai ühe suure sihi pääle, temale tuld poisike vasta, allis riides. Tema oli irmu täis, kartas juba, õhta oli. Öeld poisikesele: "Kulla laps, juhata mind kodo poole!" Tema näitand käega ja kadund. Tema akand sinnapoole tulema, kuhu ta näitas, ja jõudiski kodo. Tema ütles: "Sina armas aeg, see oli aldijas, miks ta väl'la kadus. Just selgesti laps õli, aga enam ei rääkind ühte." Eks niiskene ole aldijas, metsaldijas.

Üleloomulikud olendid ilmuvad sageli ohuolukorras ning situatsioonis, kus inimese enda võimetest ei piisa sealt pääsemiseks. Need ilmuvad seega sageli piirialadel või piirisituatsioonides, vahendades inimest süsteemivälise ruumiga. Piirisituatsiooniks võib olla tormine ilm või eksimine metsas, sest see on kokkupuude tundmatuga, mille reegleid inimene ei tunne. Üleloomulikkuse tajumine on aga samal ajal individuaalne ega pruugi olla jagatud kogemus. Näiteks olid meestel paadis toimunust erinev tajukogemus (näide 29):

(Näide 29 – ERA II 111, 476 (48) < Kuusalu khk, Viinistu k – E. Silberberg (1935))

Kord tuli üks mootorpaat kahe mehega - üks oli tüüris ja teine masina juures. Äkki kerkis tüürimehe selja taha üks must mees poolest saadik merest välja. Tüürimees kohkus ja jooksis masinisti juurde, aga masinist ei näind kedagi. Mees seda kodu ei rääkind, aga ta oli ise rääkind, et kui veel merele läheb, ei tule enam tagasi. See läks täide, ja jäi igavesti kadunuks, ja pole mehe laipa kuskilt leitud.

Loos on üleloomulik tajukogemus eri tajujatel erinev - tüürimees koges nägemust, mida masinist ei näinud. Taolisi subjektiivseid erinevusi võib siduda ka kujutlusvõime osaga tajukogemuses. Merleau-Ponty (1962) järgi on terviklik tajuvõimalik tänu võimele asendada kujutlusvõime abil tajust eemale jäävad aspektid, seda võib rakendada keskkonna varjatud osadele. Nii võibki juhtuda, et nende tulemus on erinevatel inimestel ebaühtlane. Nii ei tajunud erinevalt tüürimehest masinist meres olevat musta meest. Tüürimehe poolelt võis must mees olla varjatud tajule kujutlusvõime rakendamisel toimunud nägemus, masinisti tajust jäi see aga välja.

Üleloomulikud nähtused võivad funktsioneerida keskkonna tundmatute osade ja tajuja vahendajana. Seejuures on nende ilmumine alati sõltuv individuaalsetest

tajuvõimalustest, mistõttu ilmuvad nad eri inimestele ja eri situatsioonides sageli ka erineval kujul. Ühine on aga nende seotus piirialadega ning olukordadega, kus tajuja või keskkonna seisund on muutunud. Nii vahendavad nad inimest ja tema keskkonda, oma ja võõrast, piiri erinevaid pooli.

4. METSA JA MERE TÄHENDUSLIK LIIGENDUS

Mets ja meri esinevad sageli terviklike kujunditena, ent seda eelkõige „võõrana“. Süsteemivälise ning korratuna on neil omadusi, mis seostuvad ohtlikkuse ning tundmatusega. Lugusid jutustati aga sageli keskkonnast, kus oldi üles kasvanud või pikemat aega elatud, seega juba harjumuspärastest metsadest ja meredest. Nende põhjal võib märgata, et nende maastike omadused ei jaotu üheselt oma ja võõra skaala pooluste vahel, vaid üleminek „oma“ ja „võõra“ vahel võib toimuda järk-järgult. Lotmani (1991: 259) järgi on binaarsete opositsioonide struktuursete võõndite vahel alati struktuurneutraalsuse ala, milles tähendused ei kuulu ühetähenduslikult emmakumma pooluse juurde, vaid on ambivalentsed. Tervikuna võõras ning homogeenne keskkond võib saada struktureerituks, kui omatakse sellest kogemust ning jutustatakse lugusid. Niiviisi võivad tähendused ruumis jaotuda ebaühtlaselt. Lotman kirjeldab struktuuriruumi korrastatust ebaühtlasena, alati eksisteerivad teatud kesksed moodustised, struktuuri **tuum**, ja **perifeeria** (Samas, 265). Lisaks on semiosfääri vältimatu sisemine ebaühtlus tema organisatsiooni seaduspära (Samas, 18). Ka metsa- ja merekeskkonna uurimisel kohapärimuse kontekstis ilmneb nende tähendusliku jaotumise ebaühtlus.

4.1 Metsas

Metsakeskkond kajastub kohapärimuses ühtlase tervikuna üsna püsivalt. Tuan (1977: 56) seostab ruumituse tunde nimelt metsakeskkonnaga. Mets võib vastanduda haritud maale, mis tekib puude raiumisel. Haritud maa on selgelt struktureeritud ning piiritletud, ent metsa tihedus võib olla mitte ruumi piirav, vaid seda vabastav. Metsaala kätkeb Tuani järgi endas loendamatuid võimalusi ning see loob lõpmatuse tunde.

Selline keskkond suunab end avastama ning seal võivad kergesti muutuda senised mõttelised piirid.

Kummalise elamuse jutustamisel aga ei määratleta sageli oma asukohta metsa suhtes. Küll aga on nad tihti seotud konkreetse objektiga: näiteks mõne puu, oksa, kivi või lõkkega, mis markeerib toimumispaiga olemasolu, ent ei määra selle paiknemist metsa piires. Olulisim on aga metsa vastandumine kodule. Seda eelkõige metsa kui ohtliku ja kodu kui turvalise paiga puhul. Näiteks põgenes marju korjanud ja siis haldjat näinud tüdruk otse koju (näide 30):

(Näide 30 - E 50259/60 (3) < Kuusalu khk, Viinistu k – S. Lilhein (1917))

Kord läinud Pärissa külas üks tüdruk Tubi-Elts Odakivi mäe pealt kadakamarju korjama. Ühe põõsa juurest teise käies näab ta, et sealse suure kivi juures üks mees on maganud, kellel käed küünarnukist saadik ja jalad põlvedeni punased olnud. Tüdrukut nähes tõusnud mees (haldjas) maast üles ning hakkanud tüdruku poole minema, mispeale tüdruk nõnda on ära ehmatanud, et enam muud pole mõistnud teha, kui visanud sõela ja kadakamarja-koti käest maha ja pistnud kõigest jõust küla poole plagama ning lasknud kõige tee - kaks versta - tulitsi jalu edasi kuni koduvärvasse, et aga punase käest pakku peaseda.

Kodu oli hirmunud tüdrukule kõige turvalisem paik ning ta ei peatunud haldja eest põgenesedes enne koduväravat. Võõra metsa ja koduvärava vaheline ala oli ühtlane, markeerituna jooksmisega. Alles koduvärv tähistas tüdrukule ohu möödumist.

Näite järgi võib metsa puhul juba sellest väljapoole jäävat ala pidada turvalisemaks ning see omadus kasvab kodu lähenedes. Lotmani (1999: 19) järgi iseloomustavad tuuma sealsed domineerivad semiootilised süsteemid, sealne ala on kõige organiseeritum. Maismaal võib taolise alana käsitleda kodu. Ka Tuan (1974) on käsitlenud maismaa piirkonna tähendusliku koondpunktina kodu. Seda iseloomustab turvatunne ja emotsionaalne side vastava paigaga. Tuani sõnul on koduarmastus inimkultuuride puhul universaalne. **Kodukoht** on selle keskpunkt, ta on alati kaitstud ja osaliselt suletud ning turvaline. Selle ümber paikneb **koduruum**, mille seotus kaitsevajadusega on nõrgem. Välimine sfäär on **võõras ruum**, mis on tavaliselt ohtlik ja hirmutav. Koduruum on tähenduslikult kõige tihedam ala, seal on inimesele keskkond kõige rohkem tuntud ning selle kese on kodukoht.

Metsasel alal liigendub struktuur eelkõige seoses kodu kui keskmega. Nii on kodukoht tähenduslikult kõige tihedam ala, see on tuttav ja seal ka viibitakse kõige enam. Võõra ruumi ja kodu vahele jääv koduruum võib olenevalt ohutundest olla rohkem või vähem turvaline. Näiteks eksijale näites 23 tähendas metsast väljaspool küla nägemine juba tähenduste paljusust. Tuttav ning turvalisem koduruum algas talle juba metsa äärel küla silmates. Sel puhul laienes koduruum juba päris metsa piirile.

Näites 30 aga jooksis tüdruk hirmuga kuni koduvärvani ning julges alles siis peatuda. Metsa tähenduslik ala ulatus sel juhul palju kaugemale kui selle füüsilised piirid. Koduruum algas alles päris keskme lähedal. Nii on tuuma ja perifeeria vaheline tähenduslik liigendus mitmene. Lähtuvalt situatsioonist on nende vahepealsete alade tajukogemusest lähtuv tähendus muutuv.

Kodu kui lähtepunkti maastikus viibimisele on käsitletud Bunkše (2012b) oma rännukirjeldustes Euroopast ja Ameerikast. Tema sõnul tähendab kodu turvalist ning intiimset paika, mis rändajale võib olla asendatud ka näiteks juhusliku ööbimispaigaga. Just kodutunne on see, mis annab mingile paigale kodu tähenduse.

4.2 Merel

Merel ei ole vastupidiselt maismaale ning koduruumile olek iialgi päris turvaline, sest meri kui keskkond ei saa inimese poolt olla asustatav. Ometi võib see toimida inimese igapäevategevuse osana. Rannaelanikud satuvad sinna sageli, kaluritele ja meremeestele võib see olla sama harjumuspärane keskkond kui maapindki. Sestap võib ka mere puhul märgata tähenduste ebaühtlast jaotumist. Kui meremehele on turvaline maapinnana rand, siis merel viibija kauguse järgi rannast võib tähenduslikult liigendada ka mereala. Maa on merel olijale orientiiriks, nagu järgnevas näites on meremeestele teenäitajaks kasepuu (näide 31):

(Näide 31 – ERA II 222, 39 (51) < Kuusalu khk, Viinistu k – A. Heinakroon < Elisabeth Heinakroon, 44 a, (1939))

Viinistul Aadu õues on suur mitmesaja aastane kask. See oli vanasti ümbruskonnas suurem puu, mis paistnud õige kaugele merele. Kask oli merimeeste märgiks kui ei olnud veel tuletorne, siis oli kask ainsaks teejuhatajaks.

Meremeestele on maismaa võrreldav koduruumiga - rannik tähistab turvatunnet ning toimib orientiirina. Nii nagu metsas ekslejale oli tähistuseks tuttav küla (vt näide 23), nii võivad objektid maapinnal, näiteks puud, olla meremeestele teetähiseks, mida ei tohtinud silmist kaotada.

Merel viibitakse enamasti kindla eesmärgiga, selleks võib olla igapäevane kalapüük või reisimine. Ingold (2000: 187-188) on kirjeldanud inimeste tegevuste ja ruumilise keskkonna suhet **tegevustiku** (*taskscape* ingl k) mõiste kaudu. *Taskscape* koosneb omavahel seotud tegevustest mingil maastikul. See jaotus on kvalitatiivne ja ebaühtlane, ta eeldab elaniku ja keskkonna vaheliste suhete korduvust, nende mustrilist toimimist. Inimeste tegevuste kaudu omandavad piirkonnad mitmeid tähendusi ning võivad nende tähenduste jaotumise järgi ka liigenduda.

Merealal võib elanike tegevuste järgi eristada **avamere** ja **rannikuveed**. See eristus on võrreldav kodu ja metsa vahelise jaotusega. Rannikuveed on kõige lähedasemad maismaale ning ka merehädaliste randa jõudmine (vt näide 17) on võrreldav metshaldja eest põgenemisega koju (vt näide 30).

Avameri aga on võõras, kui seal ei ole näha maad, mille järgi suunda valida. Näiteks olid maailma lõppu seilavad meremehed (vt näited 1 ja 5) orientiiri kadudes samuti ohus nagu metsa eksinud marjuline (vt näide 23). Rannikuveed võivad tähendada turvatunde lähedust ning kuna maapind sealt selge ilma korral veel nähtav on, siis leidub seal ka meremeestele tähenduslikke orientiire.

Avamere ning rannikuvete vaheline ala aga võib olla mitmetähenduslik olenevalt olukorra tingimustest ja ohtlikkusest. Sõltuvalt tajutingimustest võib ka rannale lähedal olevat ala mitte eristada avamerest (näide 32):

(Näide 32 – E 45636 (5) < *Tarvastu khk* - J. J. Kala < *Johan Röömer (1905)*)

Meri ei lase surnuid maale viia. — Vana Suislepi mees Johan Rõõm on vana laevaväe soldat ja laeva "Askolti" pääl teeninud. Selle laeva pääl olnud keegi Tallinna tiisler kipperile kappi tegemas, ja nemad sõitnud Taani- ja Rootsimaal. Teel surnud aga tiisler ära ja kipper tahtnud tema surnukeha Tallinnasse tuua. Teel olnud suured tormid ja mitmed äpardused. Juba olnud Tallinna tornid näha, kui ilm kangeste uduseks läinud, et enam kuhugile ei näinud sõita. Nõnda ilma eesmärgita sõitnud nad viis päeva ümber. Viimaks lasknud kipper surnu merde matta — ja varssi lahkunud udu ja laev olnudgi Tallinna sadama suus.

Meri muutus uduga ühtlaseks keskkonnaks. Olgugi, et laev asus ranna lähistel, olid tingimused sarnased avamere omadele. Polnud enam nähtavaid pidepunkte, mille järgi suunda määrata ning lisaks muutus ka aeg ühtlaseks viieks päevaks. Selle jooksul seilati eesmärgitult, kogemata ümbruses muutusi. Tähenduste jaotumine merekeskkonnas sõltub samuti tajutingimustest ning tajuja kogemusest. Samuti illustreerib näide merekeskkonda kui oma reeglitega korrastatud ala. Kipper eksis nende reeglite vastu, ent viibides ise merel, pidi ta sealt pääsemiseks neid lõpuks täitma.

On samas ka märkimisväärne, et üleloomulik kogemus toimus ühtlases, avamerele sarnases ning võõrana näivas keskkonnas. Üleloomulikud kogemused kui vahendajad toimuvad eelkõige piirisituatsioonis ning piirialadel, ühendades tundmatut ja tuntut.

Mere puhul võib tuuma ja perifeeria või turvalise ja ohtliku skaalal eristada tähenduslikke alasid ka vertikaalsel teljel. Kui inimene viibib **merepinnal**, siis **merepõhi** on teine äärmus, mis on tundmatu ja ligipääsmatu. Merepõhi võib olla mererahva elupaigaks (vt näide 26), ent sagedamini tähendab see ohu keset. Näiteks püüdsid kalamehed mere sügavust ära mõõta (näide 33):

(Näide 33 – H III 12, 210/1 (2) < Haljala khk, Mustoja k – L. Pruul (1892))

Endisel ajal oli see viisiks — ranna äärest elanikud pidid Soome rannas kala püüdemas käima. Siis olla neil aega olnud ja akaned mere sügavust ära moetma, nimelt Mohni maa alt. Korjaned keik köied kokku, niipalju kui saaned, panned otsakutte, siduned suure raudase kangi otsa oige tugevalt kinni ja lassed siis merese. Üles vinnates olnud köie otsas verine oina pea siutud, aga ei kangi mitte enam. Ja põhja ei ole ka kätte saaned. Jättaned siis see pääv järele ja teine pääv uueste katsuda ja veel kõisi muretseta. Aga olla öösel unes näidatud: "Kui tee veel katsute köitega, siis katsute igauks ise käega põhja!" Mehed lööned kartma ja ei ole enam seda nou pidand: ehk pärast naad ise keik ära uppuvad.

Merepõhi asus merepinnast kättesaamatus kauguses ning selles loos ei olnud kalameestel luba veepiiri ületada. Selgus, et ohtlikkus kasvas koos vee sügavusega ning põhja puudutamine oli keelatud. Oinapea ja hoiatus unenäo kujul toimisid sõnumitena sellelt tundmatult alalt.

Olenevalt inimese asupaigast merel võib ümbrus olla talle tähenduslik erineval määral. Oluline on kaugus maismaast ning ka maismaa tajutavus antud olukorras. Seetõttu on ka merekeskkonna mõttelised ruumipiirid liikuvad.

4.3 Teed ja eksimine

Seoses keskkonna tähenduste ebaühtlase jaotumisega võib seal esineda ka omaette tähendusega piirkondi - üheks selliseks on teerada. Kui merel võib suunda jälgida kaugemate märgistuste järgi, siis ruumiliselt selgepiirilisena eristub tee metsakeskkonnas. Eesti rahvausundis on Ülo Valk (2011) toonud välja mitmeid erinevaid tähendusi, mis teede ja teekonnaga seotud on. Ühelt poolt moodustab rada teel olija jaoks omaette ruumi, milles on turvaline püsida kogu teekonna vältel. Rajalt kõrvalekalduja on kättesaadav ohtudele. Teisalt on teelolek olnud seotud mitmete ohtudega, mis rajal või selle kõrval valitsevad. Sageli on ka teedega seotud uskumused just nende ohtude neutraliseerimiseks.

Tee turvalisust võib siduda koduruumiga, millest tee algab ning kuhu viib. Kaia Lehari (2000) on käsitlenud teed ringina, mis toob ränduri alati koju tagasi. Tee on tema sõnul alati seotud koduga, see viib sealt välja ning toob sinna tagasi. Näiteks osutus teel püsimine turvaliseks ka kõndijatele Koigi metsas ning päästis nad kummalise olendi meelevallest (näide 34):

(Näide 34 – E 17785/6 (4) < Ambla khk., Tapa v – O. Hintzenberg < Anna Weidendamm (1895))
Halgas. - Kord läinud naesed läbi Koigi metsa. See olnud hilja õhtu. Korraga kuulnud nemad, et justkui kits nendega kaasas käib: kõbinat olnud vahest paremal, vahest pahemal pool kõrvas kuulda. Naesed olnud kohkunud, pole julgenud sõnagi rääkida, tõttanud, et aga metsast lagedamale saaks. Saanudki viimaks lageda tee pääle. Teine naene ütelnud: "Jumal tänatud, et ometigi lagedamale saime!" Korraga kõmisenud hää nende kõrvas: "Kas arvate, et juba üksi olete?" Naesed ehmatanud esteks. Kui aga edasi minema hakanud, läinud nende eest nagu kaks laialilahutatud hobusesaba või linapiu üle tee. Nüüd pole enam midagi kuulda ega näha olnud.

Tee ühendab rändurit koduga ning kannab sageli endas kodule omast turvalisust. Teelised Koigi metsas olid kaitstud eemalt kostva hirmutava hääle eest, kui nad viibisid

rajal. Hirmutaja astus teele vaid seda hetkega ületades, rajal püsidest olid naised kaitstud. Kodu on teele lähtepunkt ning lõpp. Rada avab võimalusi võõrasteks keskkondadeks, kuid samas eraldab teelist nendest. Tee kannab endas sihtpunkti – koduruumi - turvalisust. Tee seostub koduga eriti ka ohtlikku olukorda sattunule, näiteks metsas eksinule (näide 35):

(Näide 35 - FAM 240 (11) < Seto khk, värskas v, Vaartsi k - K. Jürimäe, E.-H. Västriku < Kaidla Teppo, 82 a (1995))

Eksitaja on, ma olen... kaks korda olen ma eksitaja kimbus ka olnud. Lähen seenele, siin samas, vot, kus on eksitus alati, võib inimene ära eksida, ei ole siit kaugel, ütleme, et see metsanurk on näha ja sealt on. Lähen korjan seeni ja silmad moondas ära, mets nagu kõik teine, võõras. Tuleb Pihkva vedurijuht, kes Pihkvasse läks ära, tuleb mulle juurde ja ütleb niimoodi, et, küsib, et jaama päälle teed. Ma olen nagu lollakas, ma-i saa ise aru midagi, kus... kuhu ma juhatan. Aint, et vana hobuse tee om olnud siin. Ma ütlen, et no lähme seda teed mööda edasi. Siis sain, mis oli jälle see, ütleme, et üks Juri tee kutsutas, seal oli kunagi Juri talu olnu, see oli vist rootsi ajal juba, oli. Ja sis oli, sain ma tolle tee päälle, sis sain aru, et vaata nüüd on ära.

Teelt kõrvale minemine on ohtlik, sest siis väljub inimene metsa struktureeritud alalt ning seetõttu võib ta ka metsas ära eksida. Jutustajale tähistas tee seda sihtpunkti, kuhu ta viis, kodu, mille turvaline tähendus vastandus tema segadusele eksinuna. Teelt kõrvale minemine ei pruugi alati tähendada veel eksimist, ent on ohtlik, sisaldades endas eksimise võimalust. (Vergunst 2008) Eksimisolukorras ei ole inimene tee asukohast enam teadlik. Eksinu tajukogemusele on iseloomulik, et tähendused ümbruses muutuvad järsult ning ümbrus muutub äratundmatuks, korrastamatuks. Näiteks jutustatakse taolisest kogemusest näites 36:

(Näide 36 – FAM 239 (41) < Seto khk, Värskas v, Vedernika k - K. Jürimäe, E.-H. Västriku < Olga Palm, 71 a (1995))

Küsimine: Aga kuidas, kui metsast oli juttu, kas mõtsast olli ka keegi kõnõlnu, et keegi olli ära essünu?

Jutustaja: Mina olen isegi. Jaa, karjas olin, eksisin metsas ära. Olin omas metsas karjaga. Sealt läks nagu siht, teisel pool oli lasketiir. Ja sealt läksid telefonipostid. Ja sõin marju ja lehmad ka sõivad. Ja tõstan pea üles. Ei tea kus olen. Ei tea kus olen. Ja kõik võõras koht, telefonipostid ja mõtlen, ah see om, see on sinna vastu Trudinaid, vot tolle sihi peal ma olen jaom üks kolm-neli

kilomeetrit maad, et ma olen seal. Istusin maha, mis nüüd saab ja nii mõtlen ja tõstan pea üles ja vaatan (imestades) ? omas metsas olen! Siis tuli kõik nagu silmad lahti ja kõik selge ja.

Küsija: Mis see oli siis?

Jutustaja: No ütle? enne kõik võõras ja siis kõik selge. No olingi ikka omas metsas ja oli kõik tuttav. Jah, no ütle, kuidas see... Ma tean seal naaberkülas seal metsas on üks suur kivi. Ja kui seal kivi juures ligidal marjas olid, siis seal alati eksisid ära. Ja seal ei eksinud üks inimene. Seal, kes seal marjas olid, alati eksisid ja alati ütlesid, et sinna ei või minna, et seal on eksitaja. Jah, no ei tea siis.

Jutustajale toimus keskkonna muutumine väga järsku. Äkitselt muutus ümbrus äratundmatuks, võõraks, olgugi et mets oli enne seda olnud tuttav. Sama järsku toimus veidi hiljem ka taas äratundmine. Eksimissituatsiooni iseloomustabki ruumi ja kogeja taju kokkusobimatus. Tuan (1977: 36) seletab eksimisolukorda kehast lähtuva taju kaudu. Eksinu ümber olev ruum on tema sõnul keha suhtes organiseeritud, kuid puuduvad välised vasted, mis oleksid äratuntavad. Ruum on struktuuri muutnud, kuid inimese keha on jäänud samaks. Eksimine on tajuja vaatepunktist ruumi ootamatu ja kummaline muutus, mille põhjused asuvad väljaspool tajujat.

Eelnevas loos oli jutustaja arvates ümbruse järsu muutuse põhjuseks eksitaja. Kohapärimuses võib selleks tihti olla mõni antropomorfne objekt, näiteks metshaldjas. Viimane on olend, kellel on võim vastava keskkonna üle ning võime seda inimese tajus muuta (Laagus 1976b). Eksitaja põhiülesanne on inimese teelt kõrvale juhtimine, ent kaudselt kaasneb sellega ka subjekti teadvuses korratuse tekitamine (Jürgenson 1995). Sellega saab ta ka vahendajaks inimese taju ja ümbruse vahel, mõjutades eksinu taju.

Keskkonna omadused, mis eksimist soodustavad, on metsa ja mere puhul vastandlikku laadi. Metsas on taju haardeulatus takistatud tiheda puuderivi poolt. Merel aga võib selleks teguriks olla pidepunktitu lagedus. Mõlemal juhul aga on eksinut ümbritsev muutunud äratundmatuks ning eristamatult ühetaoliseks. Merel võis seda võimendada ka udu, mis muutis ümbruse visuaalselt ühetaoliseks, nagu juhtus laevameestega näites 32.

Eksinule võib tunduda, et muutub ruum. Näiteks läbitakse ebatavaliselt palju vahemaid eriti kiire ajaga või ei tunta tavapärast ümbrust enam ära (näide 37):

(Näide 37 - E 36757/62 < Pärnu khk. — J. Mikkelsen < Mihkel Mikkelsen (1898))

[...]Kord olli jälle vanaisa üksinda jahe peal oma kahe koeraga, Õhta akkas kätte tulema ja ilm läks pilve; sellepärast akkas ta aegsaste koeo poole sammuma. Kui juba metsast olli vällä jõund külakarjamaale, olli pime täieste käes, aga ta teadis selgeste, et üle karjamaa minnes õueaia taha vällä piab tulema. Karjamaal kasus väike lepaviderik, ja kuuse-, männa- ning kadakapõõsad ollid leeda. Küll ta keis oolega edesi, aga karjamaast üle ta ei saand. Kesköö võis ammu mööda olla, kui ta viimati, puruväsind, põõsa ääre mätta peale maha istus, koerad tema ees, püss põlvede naeal, — nii uinuski magama. Korraga äratas teda kukelaul tukkumisest üles. Koit olli vähä välläs, ilm akkas seletama. Ta tõusis üles, et nüid omiti kuskele elumaeasse saada; ta olli üleni märg ja ele kui unt. Ja mis te arvate sest? Kümme-konna sammu taga olligi tema oma õueaid ja oma kodu kukk olligi, kis teda üles olli äratand. Selle karjamaa peal olli tema ja mitu muud inimest sagedaste eksitaja läbi ööd otsa ümmer lonkinud.

Eksinu maailm muutub ebatavaliseks. Vanaisa eksles oma kodu lähedal, kuid eksitaja mõjul ei tajunud ta seda tavapäraselt, tal ei olnud neid pidepunkte, mille kaudu ta tavaliselt ümbruskonnaga suhestus. Tema ümbrus oli muutunud võõraks, ehkki ta hommikul avastas end kodu juurest. Võõras mets toimis nagu udu merel, muutus eksimissituatsioonis tajutavaks ümbruseks, mis aga ei pakkunud orienteerumisvõimalusi.

Kui eksitaja võib kontrollida ümbruse korrastatust tajuja jaoks, siis on inimene selles keskkonnas allutatud tema võimule. Õnne Kepp (1999: 347) on metsa puhul käsitlenud selle omalaadset väge, mille mõju alla inimene metsa minnes satub. Eksitamine on kui selle võime ilming, hallata mingis piirkonnas toimuvat. Metsas viibija, kes siseneb erilisse lummuslikku seisundisse, asub metsavaimude kontrolli alla. Samuti on Kepp viidanud rahvalauludes leiduvatele naise ja metsa võrdlustele. Et mets varjab puudevõradega päikest, on ta kui sellele vastuseisja ning seega sümboliseerib maad. Emaprintsiipi nimetab ta aga levinud teadvusetuse ja meelemärkusetuse sümboliks. Seega võib metsa seostada erilise teadvusseisundiga, milles inimene viibib ning mis on metshaldja juhtida.

Aino Laagus (1976b) on vaadelnud eksimist kui piirisituatsiooni oma ja võõra vahel. Eksinu puutub kokku võõra maailmaga, kus on harjumustevastaselt teisiti. Kui tavaliselt on tuntu ja tundmatu, kodu ja metsa vahel piir selge, siis eksimise tulemusel muutub see suhe häirituks. Vanaisa näites 37 eksis kodu ligidal ning tema puhul oli võõras mets see, mis tema silmadele avanes. Ta oli ületanud piiri koduse ja võõra

keskkonna vahel ning teises maailmas, kuhu ta sattus, puudusid tal vahendid tegutsemiseks.

Et maailm, kuhu eksinu on sattunud, on harjumuspärasest teistsugune, peitub lahendus sageli tagurpidistes tegevustes (näide 38).

(Näide 38 - ERA II 77, 546/7 (42) < Nissi khk, Põlli k – R. Põldmäe < Ants Toomberg, 84 a, (1934))

Ma olen metsas eksind old, välla ei soa. Ühe oastas käisin - Kui Karuka vanamees oli metsavaht, ta ladus puid Tõrvaaugu aja taga – ma käisin mitu korda, käisin Ristikivil käsku andmas, tuln, ma ei pidand teed otsimagi, et lähen otsekohe Põlli küla välja taha välja. Ma käisin mitu korda, ikka Karuka vanamees ladus puid. Nad ikka olid sukki pahampidi kiskund, kui eksind old. Jo ta üks eksitaja vaim oli, metsaalijad olid, olla uiland metsas.

Eksitaja käest pääsemiseks esemete pahupidi keeramine on kultuuriliselt vastupidine toiming (Arukask 2000: 108). Samuti on tuntud abivahend, mis lummusest päästa suudab, jumala või kuradi nime ütlemine või nende sümbolite näitamine, eksitaja kõnetus. See avab taas pääsetee, ruum muutub äratuntavaks ning muutub uuesti selleks keskkonnaks, milles inimene on olnud harjunud liikuma.

Nii metsa- kui ka merekeskkonna puhul on eksimise põhjused ning struktuur sarnased. See ilmestab meelelise kogemuse olulisust ning muutlikkust kodust eemal viibimisel. Eksimisolukorras ilmneb ka nende maastike mitmetähenduslikkus olenevalt situatsioonist ja tajumise tingimustest.

KOKKUVÕTE

Osutub, et tajukogemustel metsa- ja meremaastikul on mitmeid ühiseid ja sarnaseid jooni. Need lood kõnelevad nii oma jutustajast, tema mõttelaadist kui ka keskkonnast, milles juhtunu aset leidis. Töö vaatab läbi fenomenoloogilise ja kultuurisemiootilise käsitluse tajukogemust metsa- ja merekeskkonnas ning nende maastike tähenduslikku mitmekesisust.

Metsal ja merel on tajumiseks väga erinevad tingimused. Meri on keskkonnana avatud ning kulgeb kaugusesse. Nägemise kaudu on seal võimalik tajuda suurte vahemaade taha. Üheks oluliseks komponendiks maastiku tajutingimuste seas on valgus. Merel viibija võib tähele panna valguse peegelduste ning ilmastikumuutuste mitmekesiseid nüansse. Metsas aga on tajuvõimalused mõneti vastandlikud mere omadele. Nähtavus on horisontaalses suunas piiratud tiheda taimestikuga ning valguse levik on takistatud. Vastupidiselt merele avaneb mets pigem kõrgusesse. Nii merel kui metsas võib ühiselt vaadelda tajutava pinnana taevast.

Tajuja kultuurilises kontekstis on metsa- ja merekeskkonnal mitmeid omadusi, mis tajukogemust mõjutavad. Omaduste kaudu võib keskkonna siduda tähenduslikult ühtseks tervikuks. Nii mere kui ka metsa puhul on neid nähtud ohtlikena. Oma ja võõra vastanduses kuuluvad need pigem võõra hulka. Samas võib eristada piirilisi alasid, mis toimivad tõlkijatena „oma“ ja „võõra“ vahel ning mis võivad funktsioneerida sõltuvalt olukorrast mõlemas rollis. Merekeskkonnas on selliseks alaks rannik ning metsa puhul võib sarnaseid tunnuseid täheldada metsa ääres. Sageli on tajuja suhe tundmatuga vahendatud. Sellistena toimivad ka üleloomulikud olendid, kes tihti omavad võimeid või teadmisi, mis inimesele on tundmatud, ent vajalikud.

Maastike tähenduste jaotumine binaarsete pooluste vahel toimub sageli sujuvalt. Tähenduslikult kõige tihedam ala on maastikus tuum, millena on käsitletud inimese kodupaika. Sellest kaugemale jääv ala on perifeeria, mis on ka tajuajale vähe tuntud. Seoses tähenduste ambivalentsusega maastikus võib ka nende ruumilist jaotumist vaadelda järk-järgulisena. Merel tingib selle kaugus rannast ning maismaal kaugus kodust.

Sarnase vahepealse alana toimivad ka teerajad, mis iseäranis metsa puhul on selgesti eristatavad ülejäänud maastikust. Teelt kõrvale astuja võib keskkonnas ära eksida. Seda põhjustab sageli üleloomulik olend, eksitaja, kellel on võim eksleja taju üle.

Nii metsa kui mere tajutingimused kui ka tähendusväli on mitmekesine uurimisallikas. Sellest annab tunnistust ka kogemuslugude omavaheline varieeruvus. Eesti kohapärimuses leiduvate kogemuslugudega tutvumine aitab siinseid metsa- ja meremaastikke samuti mitmekülgselt tundma õppida.

Subject's perceptive experience and creation of meanings in landscape based on Estonian folklore

SUMMARY

Estonian folklore database contains many stories about perceptive experiences in forest or sea environments. The aim of the present master's thesis is to investigate how sea and forest landscapes are reflected in these stories and examine their semantic diversity. My research is based on stories about perceptive experiences found from database of The Estonian Folklore Archives. The theoretical base of this study draws on phenomenological approaches and cultural semiotics.

The thesis consists of four parts. First, I introduce the theoretical base of my study method. I make a short overview about phenomenological perspectives and then introduce some concepts of Tartu-Moscow school of cultural semiotics. Thereafter I specify the nature of supernatural beings as it is used in this thesis.

In the second part I describe some characteristics of forest and marine ambience as environments for perception. There are many features, which are inconstant in the environment, but essential for perception. These are for example light and weather. Conditions for perception in a forest and on a sea are adversative.

After that I describe sea and forest landscapes as cultural environments. I examine these environments through the mentality and cultural background of the narrators. I introduce binary oppositions of the „own“ and „strange“ and liminal areas like coasts and forest sides. Supernatural beings may act as messengers or translators between these polar characteristics in the landscape.

Finally I bring out gradual changes between the opposition of „centre“ and „periphery“ and investigate their appearance in the cultural images of sea and forest landscapes. It appears that a road functions often as an independent semantic area. I also examine getting lost as a specific perceptual condition often mediated by supernatural beings.

KASUTATUD KIRJANDUS

Abram, David 1996. *The Spell of the Sensuous*. New York: Vintage Books.

Arukask, Madis 2000. Eksimine vадja ja setu rahvakultuuris ning folkloorse etteantuse osa selles. *Sator 2: artikleid usundi- ja kombeloost*. Tartu: EKM Teaduskirjastus.

Brady, Emily 2003. *Aesthetics of the Natural Environment*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

-2004. Imagination and the Aesthetic Appreciation of Nature, sisaldub: Carlson, A., Berleant, A. (toim) *The Aesthetics of Natural Environments*. Broadview Press: 156-169.

Brassley, Paul 1998. On the Unrecognized Significance of the Ephemeral Landscape. *Landscape Research* 23: 119-132.

Bunkše, Edmunds Valdemars 2004. Softly Heaves the Glassy Sea: Nature's Rythms in an Era of Displacement, sisaldub: Mels, Tom (toim). *Reanimating Places. A Geography of Rythms*. Aldershot: Ashgate Publishing Company: 71-85.

-2007. Feeling is Beliveing, or a Landscape as a Way of Being in the World. *Geografiska Annaler*, 89 B, (3): 219-231.

-2012a. Sensescapes: or a Paradigm Shift from Words and Images to All Human Senses in Creating Feelings of Home in Landscapes. *Landscape Architecture and Art*. Vol 1, nr 1. Jelgava: Latvia University of Agriculture.

-2012b. *Geograafia ja elamise kunst*. Tallinn: Varrak.

Eisen, Mattias Johann 1995. *Eesti mütoloogia*. Tallinn: Mats.

Gibson, James 1979. *The Ecological Approach to Visual Perception*. Boston: Houghton Mifflin.

Hiiemäe, Mall 1969. *Üks jahimees läks metsa: valimik rahvajutte jahist ja metsloomadest*. Tallinn: Eesti Raamat.

Hepburn, Ronald 2004. Landscape and the Metaphysical Imagination, sisaldub: Carlson, A., Berleant, A. (toim). *The Aesthetics of natural environments*. Broadview Press: 127-140.

Honko, Lauri 1962. *Geisterglaube in Ingermanland I*. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.

Ingold, Tim 2000. *The Perception of the Environment: Essays on Livelihood, Dwelling and Skill*. London: Routledge.

-2007. Earth, Sky, Wind and Weather. *Journal of the Royal Anthropological Institute (N.S.)*: S19-S38.

-2005. The Eye of The Storm: Visual Perception and the Weather. *Visual Studies*. Vol. 20, nr 2: 97 – 104.

-2011. *Being Alive: Essays on Movement, Knowledge and Description*. London, New York: Routledge.

Jones, Michael 2007. Seasonality and Landscape in Northern Europe: an Introductory Exploration. *Seasonal Landscapes*. Dordrecht: Springer: 17-60.

Jürgenson, Aivar 1995. Eksitaja fenomenist eesti traditsioonis. *Eksitaja*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum: 18-27.

Kepp, Õne 1999. Mets ja metsamõte klassikalises eesti lüürikas. Allikad, liigitus, isikupära. *Mis on see ise: tekst, tagapõhi, isikupära*. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus: 345-369.

Laagus, Aino 1973. Situatsioonianalüüsist folkloristikas. *Keel ja kirjandus* 7: 404–412.

-1976a. Eesti metshaldjas. *Studia Metrica et Poetica I*: 20–29.

-1976b. Eksimise motiiv eesti mütoloogias. *Folkloor ja poeetika*: 25-39.

Lehari, Kaia 2000. Tee viib ja viitab. *Koht ja paik I*. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia.

Lotman, Juri 2007. *Hirm ja segadus*. Tallinn: Varrak.

-1991. *Kultuurisemiootika: tekst – kirjandus – kultuur*. Tallinn: Olion.

- 1999. *Semiosfäär*. Tallinn: Vagabund.

Luik, Viivi 2001. Mis on maastik? *Maastik: Loodus ja kultuur: Maastikukäsitlusi Eestis*. Tartu: Tartu Ülikooli Geograafia Instituut.

Loorits, Oskar 2000. *Meie, eestlased*. Tartu: Ilmamaa

Löfstedt, Torsten 1996. How to Define Supernatural Beings. *Studies in Folklore and Popular Religion*. Vol 1. Tartu.

Merleau-Ponty, Maurice 1962. *Phenomenology of Perception*. London; New York: Routledge Classics.

- 2010. *Nähtav ja nähtamatu*. Tallinn: Varrak

- 2013. *Silm ja vaim*. Tallinn: Varrak.
- Olwig, Kenneth R.** 2005. Liminality, Seasonality and Landscape. *Landscape Research*. Vol. 30, No. 2: 259-271.
- Paulson, Ivar** 1997. *Vana eesti rahvausk: usundiloolisi esseid*. Tartu: Ilmamaa.
- Relph, Edward** 1980. *Place and Placeness*. London: Pion.
- Peil, Tiina** 1999. Seascapes: Rediscovering a Facet of Estonian National Identity. sisaldub: Setten, G., Semb, T., Torvik, R. (toim). *Shaping the Land*. Vol 2: 439-50.
- Schama, Simon** 1995. *Landscape and Memory*. New York: Knopf.
- Thomassen, Bjorn** 2012. Revisiting Liminality: the Danger of Empty Spaces, sisaldub: Andrews, H., Roberts, L. (toim). *Liminal Landscapes: Travel, Experience and Spaces In-between..* London; New York: Routledge: 21-35.
- Tuan, Yi-Fu** 1974. *Topophilia: A Study of Environmental Perception, Attitudes and Values*. Englewood Cliffs; London: Prentice-Hall.
- 1977. *Space and Place: The Perspective of Experience*. London and Minneapolis: University of Minnesota Press.
- 1995. Desert and ice: ambivalent aesthetics. *Landscape, Natural Beauty and the Arts*. Cambridge University Press: 139-157.
- Valk, Ülo** 1998. *Allilma isand: kuradi ilmumiskujud eesti rahvausus*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum.
- 2011. Teede tähendusest eesti rahvausundis. *Eesti Maanteemuuseumi aastaraamat 2010*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Vergunst, Jo Lee** 2008. Taking a Trip and Taking Care in Everyday Life, sisaldub: Ingold, T., Vergunst, J. L. (toim) *Ways of Walking: Ethnography and practice on foot*. Farnham; Burlington: Ashgate: 105-121.
- Wiedemann, Ferdinand Johann** 1876. *Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten*. St. Petersburg: Keiserliche Akademie der Wissenschaften. Kättesaadav <http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/vanad/aiale/>

KASUTATUD ARHIIVIMATERJALID

Näide 1 - E 35872/8 (13) < Saarde – H. Sepp (1898)

Näide 2 - E 6647 (10) < Tõstamaa, Pootsi, Seliste – J.A. Veltmann (1893)

Näide 3 - ERA II 183, 222/3 (265) < Haljala khk — J. A. Reepärg < Isaak Uming Veltsi meier Lindebaum (1938)

Näide 4 - EFA II 45, 183/4 (9) < Järva-Madise khk, Mõnuvere k – M. Hiimäe < Age-Li Liivak, s 1941 (2003)

Näide 5 - E 35872/8 (13) < Saarde – H. Sepp (1898)

Näide 6 – EKLA, f 199, m 30, l 182 < Urvaste khk, Vana-Antsla v vaestemaja – A. Laurson < Triina Antson, 78 a (1927)

Näide 7 – E 17678/82 (4) < Halliste khk, Kaarli – J.P. Söggel (1895)

Näide 8 - E 86035/8 (1-25) < Pärnu khk – J. Kaer < Ain Lilles, 70 a (1934)

Näide 9 – ERA II 285, 15/40 (17-35) < Märjamaa khk, Kõrvetaguse k. - Emilie Poom,(1940)

Näide 10 – H 15, 96 (306) < Haljala khk., Selja v. — A. ja A. Langei, Julius Einmann < Mari Bahblum (1892—1894)

Näide 11 - EFA II 37, 245 (1) < Kuusalu khk, Kolga k – K. Sanina < Saima Lindemaa, 60 a, (1999)

Näide 12 - ERA II 165, 57 (6) < Kuusalu khk, Viinistu k – H. Kain < Hindrek Varma, 65 a, (1937)

Näide 13 - E 6034/6 (9) < Tapa - J. Ekemann < Kustas Schmidt (1893)

Näide 14 – H II 43, 341/2 (2) < Suure-Jaani khk., Sürgavere v. – E. Saabas (1892)

Näide 15 - ERA II 63, 108/9 (299) < Põlva khk., Karilatsi k. – R. Viidebaum < Ann Pilberg, s. 1858 (1933)

Näide 16 - E 44624/5 (26) < Võru khk – G. Sander (1904)

Näide 17 - ERA II 159, 257/9 (30-31) < Risti, Vihterpalu v., Ugla k., Mää t. – E. Ennist
< Hindrek Lindström, s 1862 (1937)

Näide 18 - ERA II 157, 417/8 (23) < Mustjala khk, Kugalepa k, – A. Raadla < Aadu
Väärt, s. 1865 (1937)

Näide 19 - H III 15, 586 (12) < Risit khk, Vihterpalu k - J. Palmkroon (1876)

Näide 20 - E 43149/50(127)

Näide 21- E 39288 < Rakvere – W. Weelmann (1989)

Näide 22 – RKM, Mgn. II 1 < Anna khk, Nurme k – O. Kõiva < Otilie Niinemägi, s.
1890 (1977)

Näide 23 - FAM 239 (42) < Seto khk, Värskas v, Vedernika k – K. Jürimäe, E.-H.
Västriks < Olga Palm, 71 a (1995)

Näide 24 - E 84691 (9) < Pärnu khk – O. Kikas (1933)

Näide 25 - ERA II 8, 388 < Mustjala khk, Kudemäe k – M. Tooms (1928)

Näide 26 – E 81002/3 (2) < Jämsä khk, Torgu v – A. Kuldsaar (1932)

Näide 27 – ERA II 110, 96 (8) < Kuusalu khk, Viinistu k – O. Silberberg (1935)

Näide 28 - ERA II 38, 699/701 (13)) < Jõhvi khk., Voka v., Päitse k. – R. Põldmäe <
Miina Valgepea, 71 a. (1931)

Näide 29 – ERA II 111, 476 (48) < Kuusalu khk, Viinistu k – E. Silberberg (1935)

Näide 30 - E 50259/60 (3) < Kuusalu khk, Viinistu k – S. Lilhein (1917)

Näide 31 – ERA II 222, 39 (51) < Kuusalu khk, Viinistu k – A. Heinakroon < Elisabeth
Heinakroon, 44 a, (1939)

Näide 32 – E 45636 (5) < Tarvastu khk - J. J. Kala < Johan Röömer (1905)

Näide 33 – H III 12, 210/1 (2) < Haljala khk, Mustoja k – L. Pruul (1892)

Näide 34 – E 17785/6 (4) < Ambla khk., Tapa v – O. Hintzenberg < Anna
Weidendamm (1895)

Näide 35 - FAM 240 (11) < Seto khk, värskas v, Vaartsi k - K. Jürimäe, E.-H. Västriks <
Kaidla Teppo, 82 a (1995)

Näide 36 – FAM 239 (41) < Seto khk, Värskas v, Vedernika k - K. Jürimäe, E.-H.
Västriks < Olga Palm, 71 a (1995)

Näide 37 - E 36757/62 < Pärnu khk. — J. Mihkelson < Mihkel Mihkelson (1898)

Näide 38 - ERA II 77, 546/7 (42) < Nissi khk, Põlli k – R. Põldmäe < Ants Toomberg, 84 a, (1934)

KASUTATUD LÜHENDID

Originaalide leiupaigad Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivis:

E – Matthias Johann Eiseni rahvaluulekogu (1880-1934)

EFA – Eesti folklooriarhiivi rahvaluulekogu (Eesti Rahvaluule Arhiivi kogu) (alates 1996)

ERA – Eesti Rahvaluule Arhiivi käsikirjaline rahvaluulekogu (1927-1944)

FAM – Eesti Rahvaluule Arhiivi stereolindistused (alates 1993)

H – Jakob Hurda rahvaluulekogu (1860-1906)

RKM - Eesti TA Fr. R. Kreutzwaldi nim (Riikliku) Kirjandusmuuseumi (nüüd Eesti Kirjandusmuuseumi) rahvaluule osakonna rahvaluulekogu (1945-1996)

Originaalide leiupaigad Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolises Arhiivis:

EKLA – Akadeemilise Ajaloo-Seltsi stipendiaatide aruannete kogu

Viidetes kasutatud lühendid:

a - aastane

k – küla

khk - kihelkond

s – sündinud

t – talu

v - vald

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina,

Eva Väljaots

(autori nimi)

(sünnikuupäev: 1.11.1986)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose

“Subjekti tajukogemus ja tähendusloome keskkonnas Eesti kohapärimuse põhjal”,

(lõputöö pealkiri)

mille juhendaja on

Kati Lindström,

(juhendaja nimi)

- 1.1. reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;
- 1.2. üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.

2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus 24. mail 2013